

ويدادی موصطافاينف

جنوبي آذربايجان

میلی شوعور

(20 جی عصرین بیرینجی یاریسیندا)

(3- جو بؤلوم)

• - بېرىنجى چاپى 1998 باكى (كىرىل الفباسىندا)

علمى رىئاكتور: تارىخ علملىرى دوكتورو، شوكت تقى يىنوا

• - عرب الفباسىنا اىلىك كۆچۈرنى: تاج احمدى (كۆلن چاپى - 2000)

• - اينتېرنىت اوچون كىرىلدىن لاتىن و عرب الفباسىنا كۆچۈرن: آچىق سۆز.
كىتابىن مەتبىنى ، ھابىلە اتك نوتلارى، علاوہ و قايناقلارنى كۆچۈرنده
تاج احمدى بىگىن كۆچۈردۈگو مەتندن اولدوقجا ايسىتىفاده اولونوبدور.

آچىق سۆز

اوجونجو فصیل

آذربایجانلیلارین مظلوم میلته چئوریلمهسی و جنوبی آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسی (1925-1941 جی ایللر)

رضا خانین ایران شاهي اعلان انديلمه سیندن سونرا ایران بورژوازیسینین میلی بېرلیک ایدئولوژیسی ایران دؤولتینین میلی موناسیبتلر ساحه سینده کی سیاستینین اساسینی تشکیل ائتدی. بوتؤولوکده اولکهنین و آیری-آیری ایالتلرین، مووافق اولاراق فارس و دیگر میلت و خالقلارین سوسیال-اقتصادی اینکیشاف سویهسی، جمعیتین ساوادلیق و مدنی اینکیشاف سویهسی و ایراندا ائتئودموقرافیک شرایط ایالتلرین مجموع ایتقتصادی ایستیماریندا (وئرگی بیغیلماسی یولو ایله) و غنیری-فارس خالقلارین مدنی-دیل آسیمیلیاسیاسیندا تظاهور ائدن میلتچیلیک سیاستینه گئیریپ چبخاردی. آذربایجان جمعیتینین سوسیال ایستروکتورونون ائتتیک ینکجینسلیگی آذربایجان جمعیتینده سوسیال-صیغی موناسیبتلره میلی جهتین داخیل اولماسینا مانع اولوردو. دؤولتین آذربایجاندا میلتچیلیک سیاستینین ایجراچیلاری عینی زاماندا آذربایجان حاکیم طبقه لرینین منافی نین ایفادهچیسی اولان فارس مأمورلاری ایدی. بونا گؤره ده بوتؤولوکده ازیلن آذربایجان میلتی فارس میلتیندن، داها چوخ. مرکزی حؤکومتین سیاستیندن ناراضی ایدی و عینی زاماندا سوسیال طبقه لرین سیاسی، سوسیال شو عورو میلی شو عوردان داها آرتیق اینکیشاف ائتمیشدیر. دئمیلی آذربایجان مسالهسینین مؤوجود جمعیت چرچیوه سینده آذربایجان بورژوازیسینین باشچیلیگی ایله حلی غنیری-مومکون ایدی.

1-آذربایجاندا غنیر-میلی مأمورلارین اوستون مؤوقع قازانماسی و دؤولتین آسیمیلیاسیا سیاستی.

موسیسر مجلسی 1925-جی ایلین دنکابر آیی نین 25-ده دؤولتین موقتی باشچیسی رضا خانی ایرانین ایرنی شاهي اعلان ائتدی. سولالهنین عوض اولونماسی هم سوسیال ایستروکتوردا بعضی دگیشیکلیکلر، هم ده حاکیم عونصورلرین سوسیال علاقه سیستئمینده بېر سیرا یئردگیشمه لرین نتیجه سی ایدی.

ایراندا سولالهنین عوض اولونماسینا همچنین فارسلا رین دیگر خالقلار اوزرینده حاکیمیت حوقوقونون برپا اولونماسی کیمی باخیردیلار.

رضا خانین حاکیمیه گلمه سی ایله مرکزی حؤکومت ایله نؤوبده فارس میلتی نین حاکیم طبقه لرینین سوسیال-اقتصادی، مدنی منافی نین ایفادهچیسی چئوریلدی و بونون نتیجه سینده ایرانین موختلیف خالقلارینین مرکزی حاکیمیه موناسیبتی کسکین صورتده دگیشدی.

لاکین قاجار سولالەسی کیمی، یننی پهلوی سولالەسی دە آنجاق هر هانسی بیر میلتن حاکیم طبقەسینە آرخالانا بیلمزدي، چونکی آذربایجانین تورپاق صاحیبلری و بورژوازیسینین انتتیک ترکیبینه انله بیر دگیشیکلیک باش وئر مەمشیدی.

بنلەکی، اۆلکەنین مرکز لشدیریلەسی پروسسینده بیر سیرا خانلار، شاهسون قبیلەلرینین باشچیلاری فیزیکی صورتده لغو اندیلیمیش و اونلارین تورپاقلارینین بیر حیصه سی دۆولتین مولکیتینه کئچمشیدیر. شاهسونلرین تامامیلە اوتوراق حیات طرزینە کئچمەسی اوچون اونلار تورپاق ساحه لری آیریلیمیش، اونلارین یاشادیققلاری اراضیلرده بیر سیرا کۆچری کورد طایفالاری یئرلشدیریلیمیشدی. بوندان علاوه حربیچیلرین اۆلکەنین سیاسی حیاتیندا موهم رول اویناماغا باشلاماسی ایله اونلارین بعضیلری ایری تورپاق صاحیبینه چنوریلیمک ایمکانی الە انتمگه باشلامیشدیلار. اگر آذربایجانلی حربی مأمورلارین رضا شاه دیکتاتوراسینین برقرار اولماسیندا موهم رول اوینادیغینی نظره آلساق، اوندان دنیه بیلریک کی. یننی تورپاق صاحیبلری آراسیندا بیر چوخ آذربایجانلی دا اولابیلریدی. بوتۆولوکده، یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، آذربایجاندا تورناق صاحیبلرینین انتتیک ترکیبینه اساسلی دگیشیکلیکلر باش وئر مەدی.

بورژوازییین دا انتتیک ترکیبینه نظره چارپان دگیشیکلیکلر باش وئر مەدی، هرچند اونون اینکیشافی بیر سیرا اۆزونه مخصوصلوغو ایله فرقلنیریدی. رضا شاهین حاکیمیتی برقرار اولاندان سونرا، خصوصن 30-جو ایللرین اوللریندن دۆولت ایقتیصادی حیاتین تنظیملەییجیسی رولونو اویناماغا، اۆلکەنین صنایعجه اینکیشاف ائتدیریلەسینە چالیشیریدی. دۆولت خصوصی شخصلرین ایشتیراکی ایله سهامدار جمعیتلرینین تشکیلاتجیسی، یننی فابریک-زاود موسیسەلرینین یارادیجیسی و بیر سیرا یئرلی فابریک-زاود موسیسەلرینین محصولونون ایستهلاکجیسی رولونو اویناماغا سعی اندیریدی. بو زمان آذربایجان بورژوازیسینین اینکیشافیندا هم اونون ایستروکتور دگیشیکلیکلری، هم ده فارس بورژوازیسی ایله موناسیبتلری اوچون حل اندیجی اهمیتە مالیک یننی منیللر اۆزونو گۆستریریدی.

30-جو ایللرین اوللرینده ایراندا ان بۆیوک کبیریت فابریکی تبریزده ایدی و خویلو جمعیتینه (شیرکتین) منسوب ایدی. 1 همین دۆورون اورتالارینا یاخین ایرانین کبیریت صنایعسی اساسن آذربایجانلیلارین النیده ایدی. 2 انله همین و اخت تبریزین خسرووی دري زاودو دري صنایعسینین ان ایری زاودونا چنوریلیمیشدی. 3"

بیر مودت دۆولت زاودو دۆولت سفاریشی ایله تامین ائتمیشیدی. عومومیتله دري صنایعسینده آذربایجان بورژوازیسی اهمیتلی مؤوقیە مالیک ایدی.

30-جو ایللرین اورتالارینا یاخین ایراندا 18 صابون زاودو واردی. ایری صابون زاودولاریندان بیري – "میر" زاودو تبریزده ایدی. بوندان باشقا تبریزده داها ایکی صابون زاودو واردی. 4"

ایراندا ان ایری شوشه زاودو 5، کچیک تیکینتی ماتریاللاری موسیسەلری اساسن تبریزده یئرلشیریدی. 6"

1932-1933-جو ایله آذربایجاندا 60 صنایع اوبیئکتی واردی؛ ایکی پامبیق تمیزلەمه زاودو، 4 جوراب-تری کوتاژ فابریکی، 5

اگیرجی فابریکی، بیر ایری یون اگیرجی فابریک، 6 صابون زاودو، 2 دگیرمان و س. 7"

ایران ایستاتیسیتیکیاسی نین معلوماتینا گۆره 1932/1933-1934-جو ایلدرده تبریزده 60 موسیسه وار ایدی، لاکین اونلاردان آنجاق دورونده 100 نفردن چوخ آدم چالی شیردی، یعنی اونلار ایری موسیسه ساییلیردی. 8 بوتون بونلار خصوصی مولکیت تشکیل اندیردی. دؤولت آنجاق بیر زاوود - میاندا قند زاوودو تیکدیر میشدی.

دؤولت آذربایجانین صنایعی جهتن اینکیشافی تدبیرلرینی اؤز فعالیت ساحه سینده داخیل ائتمه میشدی. او، یئنی یارادیلان موسیسهلری تهرن، ایصفاهان و مازانداراندا یئرلشدیریدی. 9

بونونلا بنله، گۆرونوگو کیمی، 30-جو ایللرین اورتالارینا یاخین آذربایجان بورژوازیسی ایران میقیاسیندا بیر نچه ایری و چوخو خیردا موسیسهلره مالیک ایدی. تدقیقاتچیلارین یازدیغینا گۆره تبریز شهری فهلهلرین سایه ان چوخ ن کاپیتالین اینتیسیو تمرکولشمهسی گندن ایری تیجارت و آپاریجی مرکز لردن بیر حساب اولونوردو. 10 "کاپیتالین تمرکولشمهسی داها سورعتله شیمالی ایرانین شهرلرینده، نیسبتن ضعیف، تهرن ایستیتنا اولماقلا مرکزی حیصه ده و بوندان دا ضعیف جنوب ایالتلرینده باش وئریر" - 11 بنله کی، 1935-جی ایلین اولینده مجموع کاپیتال 20615 میلیون. ریال اولان 234 سهامدار جمعیتی قئید ائدیلمیشدی. بونلاردان 92 میلیون. کاپیتال 151-ای تهرندا، 45،3 میلیون. ریالا 19-او ایصفاهاندا، 23،8 میلیون. 35-ای تبریزده ایدی. 12-جو ایللرین اورتالاریندا آذربایجان سهامدار جمعیتلرین سایینا گۆره 3-5، مجموع کاپیتال گۆره 4-جو یئرده ایدی. 13

1935-جی ایله حؤکومت طرفیندن تشکیل ائدیلمیش "قوماش" سهامدار جمعیتی نین اولکهنین 22 رایونو و منطقه سینده فیلیالاری وار ایدی. ان ایری فیلیالار 2 میلیون. ریال کاپیتال خوراساندا، 1،9 میلیون. ریال کاپیتال آذربایجاندا، 1،5 میلیون. ریال کاپیتال تهرندا ایدی. 14

بویوک میقداردا کاپیتالین آذربایجاندا جمعولشمهسی قیسمن الوریشلی طبیعی-ایقلم شرایطی، کند تصروفاتی بیتکیلری بئجریلمهسی نین زنگین عنعنه سی، اینکیشاف ائتمیش حئیواندارلیق و بویوک اینسان احتیاطلاری ایله ایضاح اولونوردو. ایالت 30-جو ایللرین اورتالارینا یاخین کند تصروفاتی محصوللارینین ایخراجی اوزره اساس گؤستریرله و ایری بویوزلو مال-قارانین سایینا گۆره اولکهنه آپاریجی یئرلردن بیرینی توتوردو. 15 آذربایجانین کند تصروفاتیندا آپاریجی رولو، بیر نچه ایری خصوصی فابریک-زاوود موسیسهسی نین بورادا جمعولشمهسی، کاپیتالین سورعتله تمرکولشمهسی آذربایجان میلتنین حاکیم طبقه لرینین مو عین مالیه-ایقتیصادی ایمکانلارینی گؤستریردی. اونلار اؤزلرینین ایقتیصادی منافعینه ضرر یئتیرن هر جور سیاستی منفی موناسیبتله قارشیلاییردی. لاکین ایران گنرچکلیگینین بیر سیرا خصوصیتلری مرکزله ایالت آراسیندا یارانان ضیدیتلری ضعیفله دیردی. بو خصوصیتلردن بیر اوندان عیبارت ایدی کی، آذربایجان بورژوازیسی کیمی بوتولوکده ضعیف اولان فارس بورژوازیسی اساسن اؤز ائنتیک اراضیسی چرچیوه سینده فعالیت گؤستریردی. آذربایجان بورژوازیسی دؤولتین فابریک-زاوود صنایعی ساحه سینده یئریتدیگی سیاست اوزوندن اوللر اولدوگو کیمی یئنه ده فارس دیللی رایونلاردا مو عین فعالیت گؤسترمگه مجبور اولوردو.

"ایداره ایشلرینین تهرندا جمعولشدیریلمهسی سیاستی ایران اوستانلارینین هامیسی، خصوصن آذربایجانین ایقتیصادی فعالیتینه منفی تاثیر گؤستریردی. آذربایجان کاپیتالیزتلی، تجروبهلی متخصصلری و فهلهلرینین تهرن و دیگر مرکزله میقراسیای ایرانین

ایقتیصادی اینکیشافیینی سورعتلندییری "16. مثلا، اوزاق کرماندا تیجارت پالاتاسی نین 27 عوضوندن اوچو آذربایجاندا ایدی.

بونلاردان سنجیلن 9 حقیقی عوضوند یئنه اوچو (همین شخصلر) آذربایجانلی ایدی. 17

آذربایجان کاپیتالیستلری، کاپیتالی، فهله اللرینین مرکزی ایرانا حرکتی موقابیلینده آذربایجانا فارس مأمورلاری گلیردی. معلوم اولدوغو کیمی، آذربایجاندا یئرلی دولت اورقانلارینین کوتلوی صورتده فارسلاشدیرما ساحه سینده ایلیک جهد ش.م.خیابانی نین رهبرلیگی ایله آذربایجانلیلارین عوضیانی نین سببلریندن بیری ایدی. لاکین همین سیاست بو و یا دیگر درجهده عوضیان یاتیریلاندان سونرا داوام ائتدیرلمیش، رضا خانین حاکیمیه گلمه سیندن سونرا ایسه دولتین حربی-سیاسی قودرتینه آرخالاندیغیندان آرتیق موتشکیل فورما کسب ائتمیشدیر. 1926-جی ایلین اولینده مرکزی حاکیمیت اورقانلاری مولکو و حربی ایدارلره پلانلی صورتده میلیتجه فارس اولان مأمورلاری تعیین ائتمک سیاستی یئریدیردی. آذربایجاندا تورپاق صاحیبلری و بورژوازی نین آذربایجانلیلاردان عیبارت اولدوغونا گوره، فارسلا-مأمورلار ایالتهده فارس میلیتی نین حاکیم وضعیتی و مرکزی حاکیمیتین فارس خاراکتیرینی سیمولیزه ائدن یئگانه عامل رولوندا چیخیش ائتدیردی. بونا گوره ده آذربایجان میلیتی نین مرکزی حاکیمیه و فارس میلیتینه مونساییتی اونلارین ایالتین فارس مأمورلارینا کونکرت مونساییتی واسیطهسی ایله ایفاده اولونوردو، چونکی بئله بیر شرایط یا بیر چوخ ساوادلی آداملارین حیات واسیطه لریندن محروم ائدیر، یا دا اونلاری بیر چوخو ساوادلیلیق و صلاحیتلی لیگه گوره اوز موعاوینلریندن گئری قالان فارسلا تابع وضعیه سالیردی. بونو "کومونیست" قزئتینه میلی ظولمون فورمالاری و آذربایجانلیلارین دولتین میلی سیاستینه مونساییتینی اولدوقجا اوپنراتیو صورتده عکس ائتدیرن مکتوبلار داها آشکار گؤستریر.

میلتیچیلیک تبلیغاتینا اوز منفی مونساییتینی بیلدیرن مکتوب مؤلفی یازیر کی، ایران ادیبلرینین ایدیعاسینا گوره "آذربایجانلیلار

فارسدیرلار" ... مؤلف داوام ائدهرک یازیر: "رییس، امیرلشکر و وزیرلر آراسیندا بیر نفر ده اولسا، آذربایجانلی وارمی؟

یوخدور!!

فارس اولدوقلاریندان تبریزین نظمیه رییس و موعاوینلری یوز، یوز الی تومن آدیقلاری حالدا، بیزلر بیر چوخ زحمت و مشقت

ایچینده دولانیریق.

بیر نفر قاپ-قارا جاهیل، آنجاق فارس اولدوغو اوچون تئهراندا گلیب بیر آیدان سونرا نظمیهده اسپیران منصبی آلدی. لاکین

موتوسیطه (اورتا) مدرسه سیندن دیپلوم آلمیش جاوانلاریمیز بیر گنجه نین چورگین، بیر ایستکان چاپین پولونا مؤحتاجدیرلار". داها سونرا مکتوب مؤلفی آذربایجانلیلارا قارشی آیری-سئچکیلیک یئریدیلن ساحه لری تحلیل ائتمگه سعی گؤستره رک بئله نتیجه گلیب: "هر طرفه بیر فارسلاشدیرماق سیاستی حاکیم". مؤلف تئهرانین آذربایجانلیلارا مونساییتی نین کسکین دگیشمه سی نین سببینی مو عین ائتمگه چالیشیر و ایکی جهتی - بوروکراتیک و سیاسی جهتلری خصوصی قئید ائدیر. مؤلف یازیر: "واختیله تئهراندا بیر نفر حاکیمدن علاوه تبریزه آغا گلمزدی، آما ایندی آذربایجان تورک اولدوغو اوچون بیزلره اینانمیرلار. تمام آغا و رییسلریمیز و اونلارین موعاوینلری هر بیر ایدارده فارسدیرلار". ایکینجی جهته گلینجه مؤلف یازیر: "تئهران آغالاری و ایستیمارچیلاری ایرانین دیگر ایالتلریندن خاطر جمع اولوب جنوبی آذربایجان تورکلرینین اینقیلابی چیخیشیندا قورخورلار. 18 گؤرونوگو کیمی مکتوبدا فارس فئوداللاری، مولکدارلاری و

بورژوازیسی نین آذربایجاندا تورتدیکلری اؤزباشینالیقدان صؤحبت آچیلیمیر، چونکی یوخاریدا دئییلدیگی کیمی ایالتده همین طبقه لرین نو ماینده لری یوخ ایدی.

مکتوبون پولیسیستیک، تبلیغاتی خاراکتیرینی نظره آلماقلا دئمک لازیمدیر کی، بورادا سونرالار دا آیری-سئچکیلیک، آسیمیلیاسیا سیاستی یئریدلن ایجتیماعی حیات ساحه لری - اوستقوروم کومپوننتلری: اینضیباطی-ایداره، ماعاریف سیستیمی و مدنی ساحه اولدوقجا دوزگون مو عین اندیلمیشدیر.

بنله کی، 1926-27- جی ایله ایالت ماعاریف ایداره سی نین یئنی ریسی آ.محسنی آذربایجانا گلدی. او، "آذری هونرمندلرینی چاغیریب اونلاری تحقیر اندهرک آذری دیلینده نوماییش (تئاتر-و.م.) وئرملگی قاداغان انتدی." 19 یئنی ماعاریف ریسی حتّی مکتبه آذربایجاندا دانیشان اوشاقلارین بویونا کندیر کئچیریب آخورا باغلاماگی امر انتدی. 20 اونو همین وظیفه ده عوض اندن غ.ذوقی مکتبلر ده آذربایجاندا دانیشان اوشاقلاری جریمه انتمک اوچون خصوصی قوتولار آسماگی گؤستریش وئردی، 21

ایران دؤولتی 30-جو ایللردن میلی آزیقلارین آسیمیلیاسیا اندیلمه سی سیاستینی سورعتلندیریر. آذربایجاندا همین سیاست آذربایجان دیلی نین تنزلیکه لغو اندیلمه سی نه یؤنلمیشدی. 22

هله رضا شاهین حاکیمیتی ایللرینین اولینده ایران میلّتی خادیم لری فارس دیلینی آلیما سؤزلردن تمیزله مک بهانه سی ایله دیله کی تورک منشالی سؤزلری عوض انتمگه جهد گؤستریدیلر.

"اوللر خارجی سؤزلر آلتیندا اساسن آروپا و تورک سؤزلری باشا دوشولوردو" 23 "تورک (آذربایجان - و.م.) تئرمینولوگیاسی ایله موباریزه ده 1925-26-جی ایللرده حربی ناظیرلیک نزدینده یارادیلمیش و بیر سیرا تورک حربی تئرمینینی فارس تئرمینلری ایله عوض انتمیش خصوصی کومیسیانین فعالیتینی قئید انتمک لازیمدیر." 24

1934-جو ایله ایران مجلسی نوبتی قانون لایحه سی تصدیق انتدی. همین قانونا گؤره "باشقا دیللرده مکتوبلاشما، ایشلر، عریضه لر قبول اندیلیمیر و باخیلمیر" 25 بورادا همچین مأمورون یئرلی دیلی بیلمه سی نین ضروری اولمادیگی قئید اندیلیردی. 26

30-جو ایللرین اوللرینده ایراندا یئریدلن آسیمیلیاسیا سیاستی حاقیندا "پیکار" قزتی یازیردی کی، ایرانین اهالیسی غیری-فارس اولان گنیش رایونلاری، خصوصن آذربایجان، کوردوستان، عربستان (خوزیستان) بوگون ده هر جور حوقوقدان محرومدورلار. بورادا یاشایان اوشاقلار غیری-آنا دیلینده اولان مکتبلر ده اوخوماغا مجبور دولار. همین رایوندان مجلسه سئچیلیمیش نو مایندین مانتاتی فارس دیلینی بیلیمیرسه، تصدیق اندیلیمیر. بوتون دؤولت مأمورلاری فارس لاردان تعیین اولونورلار و اونلار بو رایونلارین اهالیسی نه قول کیمی باخیلار. اونلارین عریضه و شیکایتلری مطلق فارس دیلینده ترتیب اندیلیملی و باخیلمالیدیر. حوقوق-موحافیظه اورقانلاری فارس دیلینده ترتیب اولونمایان عریضه لری قبول انتمیرلر، بو دا میلّتجه فارس اولمایان شخصلرین غیری-قانونی صورتده محکوم اولماسینا سبب اولور. 27

30-جو ایللرین اوللرینده آذربایجان دیلینده کیتاب نشری قاداغان اولونموش و آذربایجان دیلینده اولان کیتابلاری بیغیب محو انتمک ساحه سینده گنیش کامپانییا باشلانمیش، آذربایجان دیلی نین مکتبلر ده، ایدارلرده ایشله دیلمه سی قاداغان اندیلیمیشدی. 28 فارس مأمورلاری

آسیمیلیاسیا سیاستینی آذربایجانلیلارین میلی-مدنی، معنوی تی نین بوتون ساحه لرینده حیاتا کنجیرمگه چالیشیردیلار. شرقی آذربایجانین کنجیش آپنیلیاسیا محکمه سی نین صدری، غربی و شرقی آذربایجانین والیسی، میلچیلیک سیاستینی نین قطعی اجر اچیسې عبدالله مستوفی سونرالار یازیردی: "...بلی، من هنج و اخت یاس ینرینده تورک دیلی نین ایشلمه سینه ایمکان وئرمیردیم. من اوز نیطقلریمده تکرار اندیردیم کی، سیز، داریوش و کامبیزین اصیل خلفری، افراسیاب و چینگیزین دیلینده دانیشیر سینیز." 29

آذربایجان دیلی ایله موباریزه آپارماق اوچون موختلیف اوصوللاردان ایستیفاده اندیردیلر: آذربایجان مکتبلرینین چوخونون آدینی مشهور فارس خادیملرینین آدی ایله عوض ائتمک، ایالتین آذربایجان توپونیملرینی فارس توپونیملری ایله عوض ائتمک، یننی دوغولان اوشاقلارا آذربایجان آنتروپونیملری وئرلمه سیننی قاداغان ائتمک و س.

نهایت، 1932-33-جو ایله ایالتین اینضیباطی اراضی بوتولوگونو، 1937-جی ایله ایسه تاریخی آدینی لغو ائتمگی قرارا آلدیلار. آذربایجان بیر باشا تنه رانا تابع اولان موستقل اینضیباطی رایونلارا غربی و شرقی آذربایجانا بؤلوندو، 1937-جی ایله ایسه غربی و شرقی آذربایجان 3-جو و 4-جو اوستانلار آدلانماغا باشلادی. همین تدبیر آذربایجانلیلارین میلی بیرلیگین، خالقین اوزو حاقیندا بوتوو تاریخی تصورونون قورونوب ساخلانماسینا قارشې یؤنلمیشدی.

بنه لیکله، دؤلتین میلی سیاستی آذربایجان گنریده قالمیش ایالته چئویرمک، آذربایجانلیلاری هر واسیطه ایله آسیمیلیاسیا ائتمک مقصدینی گودوردو.

2- مرکزی حاکیمیتین شووینیست آسیمیلیاسیا سیاستینه قارشې موباریزه فورمالاری.

آذربایجانین ایقتیصادی، سوسیال، مدنی آیری-سئچکیلیگه، میلی طولمه معروض قالماسینا باخمایاراق آذربایجانین حاکیم طبقه لری اوز ایقتیصادی، سوسیال، سیاسی منافعلرینین قورونوب ساخلانماسی باخیمیندان چیخیش ائدرک همین سیاستی مودافیعه اندیردیلر. لاکین همین سیاست بیر باشا اولارین منافعینه توخوندوقدا مو عین مو قایمته راست گلیردی.

بنه کی، م. مجتهدی یازیردی کی، 1940-ای ایله اورمییانین قوبئر ناتورو علیخان بهادیر سطوت- السلطنه آذربایجانان مرکز ه تاخیل آپار یلماسینا اعتیراض ائتمیشدی. لاکین اوستاندار (والی) ع. مستوفی اوز قراریندا تاکید ائدرک تاخیل آپار یلماسینا نایل اولدو و بو دا تبریزده چورک قیتلیغینا سبب اولدو. والی رضا شاه یازدیگی مکتوبوندا چورک قیتلیغینی تورپاق صاحیبلرینین مو عین حیصه سی نین مؤحتکر لیک ائتمه سی ایله ایضاح ائدرک همین مسالهنی حل ائتمک اوچون شاهدان صلاحیت ایسته ییردی. بنه بیر صلاحیت آلان والی سطوت- السلطنه نی و دیگر نوفدلو شخصلری حبس ائدی، اوزو ده بو زامان آذربایجانلیلارین عونوانینا آچیق تحقیردن اوزونو ساخلایا بیللمه میشدی. لاکین ع. مستوفی تورپاق صاحیبلرینین ایراده سیننی قیرا بیللمه میش و حتّی دؤلتین قانونی تاخیل تداروکونو بنه یئرینه یئتیره بیللمه میشدی، نتیجه ده ایسه اوز وظیفه سیندن ایستغفا وئرمگه مجبور اولمشو. 30 بونونلا بنه، بیزه معلوم اولان منبع و ادبیاتدا آذربایجانین حاکیم طبقه لری نین آذربایجان میلّتی نین سپنسیفیک میلی منافعی مودافیعه ائتمه لری بارده معلومات ثبت ائدیلمه میشدیر. میلی منافعی ن

پرينسيپال مودافيعه سي او غرonda آنجاق آذربايجانين آشاغي و اورتا طبقه لر ينين نوم اينده لري (ديگر خالق لارين نوم اينده لري ايله بير ليكده) چيخيش انديريديلر.

ايران كومونيست پارتياسي اوزونون ايکينجي قورولتايندا (1927) اولکده ميلي مسالهي آريجا نظردن کنچيريب بو باره ده خصوصي قرار قبول انتدي. قورولتاين سندلرينده ايراندا موختليف ميلتارين: عرب، تورکمن، کورد، تورک ميلتارينين ياشاماسيندان، اونلارين ايران فنودالاري و اينگليس ايمپرياليزمي طرفيندن ايکيات طولمه معروض قالمالاريندان دانيشيلير، ايراندا ميلي آزيقلار مساله سینه بؤيوک اهميت وئريليردي. 2 نومرلي قطعنامه ده او جومله دن دنيليردي: "ايران كومونيست پارتياسي اوز پروگرامينا بوتون كومونيست پارتيالارينين ميلي مساله باره سينده عومومي طلبي و شوعاريني، يعني هر بير ميلتين اوزونون تام مستقيليگي، حتي مرکزي حؤکومتدن آيريلماق حوقوقو شوعاريني داخيل انتمه لي و همين شوعارا اويعون حرکت انتمه ليردي". 31

1929-جو ايله "ستاره سرخ" ژورناليندا اکپ ايکينجي قورولتاينين يوخاريدا قئيد اولونان 2 نومرلي قراريني شرح انديليريدي. "بورادا ايراندا تکجه ميلي طولمون مؤوجودلوغو اعتراف اولونور، هم ده بو طولمون گوجلنمه سيندن دانيشيليردي. ژورنال... يازيردي كي، همين خالق لارين (آذربايجان، کورد، عرب و ب.و.م.) ديلي فارس ديلي دنيلير.. "مقاله ده خالق لارين اوز موقدراتيني تعيين انتمه و آيريلما حوقوقو اعلان انديليريدي". 32

اکپ-نين ايکينجي قورولتاينين ماتريالاري فارس ديلينده آذربايجانلي لارين اوز ميلي حوقوقلاري اولان، تورک ميلتي اولدوغو اعتراف اولونان ايلک سندلر ايدې. همين فاكت آذربايجانلي لارين ميلي شو عورونون فورمالاشماسي و اينکيشافي تاريخي باخيمدان اولدوقجا موهم ايدې. بو فاكت گؤستردې كي، بورژوا ضيالي لارين فرقلي اولراق، گننيس طبقه لر ينين نوم اينده لري خالقين انتتيک شو عورونا اويعون اولراق آذربايجانلي لاري تورک حساب انتمکله كيفايتلنمه ميش، اونلاري ميلت کيمي تانيميشلار. بو جهتين اهميتي اونا ايدې كي، اوز ماهيتي اعتيباريله ميلتچي اولان آذربايجان بورژوازياسي نينکي ميلي ايدنيا ايشله ييب حاضير لامادي، عکسینه او، اوز-اوزونو آسيميلياسيا او غرonda چيخيش انده رک ميلي (او جومله دن آذربايجان) مساله نين حليندن اوزاق اولماسيني، آذربايجان ميلتي نين سپنسي فيک ميلي منافعي نين ايفاده چيسي اولماغا حاضير اولماديغيني نوماييش انديريدي.

اکپ-نين ميلتارين اوز موقدراتيني تعيين انتمه حوقوقو او غرonda و دؤلتين آسيميلياسيا سياستينه قارشي چيخماسينا باخمايلاق، او اوزو يازيلي ساحه ده ايدئولوژي موباريزه ني فارس ديلينده آچار اراق ديللرين برابر ليک پرينسيپيني گؤزله ميردي، بو دا بيزيم فيکر يميزجه ايراندا موترقي، دموکراتيک قورولوشون برقرار اولماسي او غرonda موباريزه آچاران اکپ-نين سوسيال بازا سيني محدودلاشديريردي. باشقا سؤزله اکپ او غرonda موباريزه آچارديغي پرينسيپلري عمده حياتا کنچيريردي. اگر آذربايجانلي لار اکپ-نين ترکيبينده ميلتارين (او جومله دن آذربايجان ميلتي نين) اوز موقدراتيني تعيين انتمک حوقوقو او غرonda پرينسيپ اعتيباريله چيخيش انديريلسه، آذربايجان ضيالي لارينين، اورتا طبقه لر ينين، خيردا بورژوازينين بير سيرا نوم اينده لري رئال ميلي طولم سياستينه قارشي چيخاراق اوز اعتراضلاريني بو و يا ديگر شكيلده نوماييش انديريديلر. باشقا سؤزله همين طبقه لر ينين نوم اينده لري آذربايجانلي لارين ميلي حوقوقلاريني ايندي و بورادا حياتا کنچيرمگه چاليشيرديلر. بونا گؤره ده آذربايجاندا ميلي حرکات خيردا بورژوا خاراکتري داشيبيريدي.

همین ایلرده تئهراندا میلی مجلسین نشریاتیندا آذربایجانلی م.ع. تربیتین "دانشمندان آذربایجان" (1935) کیتابی چاپ اولوندو.

کیتابین آدی آذربایجانلیلارین بیر حیصه سی نین آذربایجانین ایکي یئر ه بؤلونمهی ایله راضیلاشمادیغینی بیلدیرهرک، آذربایجانین تاریخلیگی، واحیدلیگی و بوتولوگونو سیموولیزه اندیردی. بو هم ده اوندان گورونور کی، مؤلیف اوز کیتابینا شمالی آذربایجاندا، جنوبی آذربایجاندا و آذربایجاندا کناردا (ایستر ایراندا، ایستره اوندان خاریجه) یاشامیش تانیمیش آذربایجانلیلارین بیوقرافیالارینی داخل ائتمیشدی. باشقا سوزله، مؤلیف اوچون نینکی آذربایجان بوتو بیر اولکه، ائله ده آذربایجانلیلار واحید بیر خالق، میلت ایدی. آذربایجانین مین ایلیک تاریخینی احاطه ائدن اثره آذربایجان دیلی پونزییا نومونه لری ده داخل ائدیلمیش، بونولا دا آذربایجانلیلارین تورک دیلینده یازمادیقاری حاقیندا ایدیعالار ایفشا ائدیلمیشدی. بونا گوره ده همین اثر پان ایرانیستلر و فارس شووینیستلری آراسیندا کسکین اعتیراضا سبب اولموشدور. "رضا شاهین حاکیمیتی ایلرینده بو کیتاب ایفرات میلتچیلرین خوشونا گلمزدی، مؤلیفی آذربایجانین آیریلماسینا طرفدار اولماقدا گوناھلاندراراق اوندان رضا شاها چوغولوق اندیردیلهر." 33

آذربایجان دیلی نین ایشله دیلمه سی نین قاداغان اولونماسینا باخمایاراق بیر چوخ آذربایجانلی شاعرلر اوز دیلرینده یازماغی داوام ائندیریردیلهر. اولناردان بیری داهی آذربایجان ساتیریک شاعیری م.ع. صابیرین (1862-1911) داوامچیسی م.ع. معجوز (1873-1934) / (1254-1313) ایدی. ایگیرمینجی عصرین اولیندن بدیعی یارادیجیلیغا باشلایان شاعر اوز یارادیجیلیغینی آنا دیلی نین قاداغان ائدیلمه سیندن سونرا داوام ائندیرمیشدی. او اوزونون جمعیتین سوسیال و معنوی عنیبه جریکلرینی ایفشا ائدن شعرلرینی اساسن ساوادسیز اولان آذربایجان جمعیتی نین اکثریتی نین دیلینده یازیردی. اوز آنا دیلینده اثرلرینی نشر ائندیرمگه ایمکانی اولمایان م.ع. معجوز بوتولوکده آذربایجان ادبیاتی، دیلی و مدنیتینه صداقله خیدمت ائتمیشدیر. "او، آذربایجان دیلینی فاناتیکه سینه سنویردی"، 34 چونکی اونو "یوکسک اینکیشاف ائتمیش میلی شوور" 35 فرقلندیریردی. اوز اوزرینده گلمه فارس مأمورلارینین اوزباشینالیغی و شووینیزمینی بیلاواسیطه حیسن ائدن مکتب ضیالیلاری آراسیندا و وطنپرورلیک و اینکیشاف ائتمیش میلی شوور تظهور اندیردی. بئله کی، 1937-جی ایله اوچونجو اوستانین (شرقی آذربایجان) یئنی معاریف مودیری تبریزه گلدی. او، فارس دیلینده دانیشیق وردیشلرینی مؤحکلمتک مقصدی ایله عالی **پنداقری** مکتبین مودیریتینه بورادا موعلیم و طلبه لری ایشتییراکی ایله بیغینجاقلار کئچیرمگی تاپشیردی.

او همچنین مکتبین مودیریندن دانیشیق زامانی آذربایجان دیلیندن ایستیفاده ائدن موعلیم و طلبه لری مکتب خاریج ائتمگی طلب ائندی، لاکین بیر نئچه گون سونرا، همین مکتبین مودیری علی اکبر صبا بیغینجاقدان چیخیش ائندی و "هئچ کسین اینتیظاری گنتمه دن تورکه دانیشماغا باشلادی. صباتین تورکو دانیشماسی آغایی ریس معاریفین (معاریف مودیرینین - و.م.) اهانتی نین (تحقیرینین - و.م.) آجیبینی یویوب آپاردی، و اوشاقلاری جوشدوردو." 36 بعضاً زاوودلاردا فهله لر فارس دیلینده دانیشماقدان ایمتیناع اندیردیلهر. 37 بعضی مکتب مودیرلری مکتبلرین اولکی آدلارینین قایتاریلماسی او غروندا، آذربایجاندا یئرلشن حربی حیصه لرده آذربایجانلی ظابیطلر فارس ظابیطلرینین فارس شووینیزمینده قارشی چیخیش اندیردیلهر. 38

قئید ائدیلم فاکتارلار گؤستریر کی، میلی حوقوقلار او غروندا چیخیشلار غیری-موتشکیل، طبقه داخلی خاراکنتر داشیبیردی. بو دا یوخاریدا قئید «آندیلدیگی کیمی آذربایجان جمعیتی نین سوسیال ایستروکتورونون ائنتیک ترکیبی ایله باغلی ایدی. بئله کی، بورادا ان غیری-میلی کومپوننت مأمورلار، خصوصن اونون یوخاری دایره لری ایدی، هرچند آذربایجانین مأمورلاری سیراسیندا بو و یا دیگر درجه ده آذربایجانلیلار دا تمثیل اولونموشدولار. بئله کی، موختلیف واختلاردا آذربایجانلیلار تبریز شهر بلدییه ایداره سی نین ریسی،

سووچ- بولاق، ماكو پوليسى نين ريبيسي، اورميه شهر معاريف ايدارەسى نين ريبيسي، اورميه و اردبيل و بيلاتلر نين قوبنر ناتور لاري، آذربايجانين آيپنلياسيا محكمەسى، ماليه ايدارەسى نين ريبيسي، شرقي آذربايجانين كند تصروفاتي ايدارەسى، پوچت و تئلئراف ايدارەسى و ايالتت معاريف ايدارەسى ريبيسي و س. وظيفلر ينده چالشميشلار. 39 بوندان علاوه، 1937-جي ايل اينضيباطي-ايدارە ايصلاحاتي قانونونا گۆره آشاغي درجهلي مأمورلار، مثلا دھدار (ناحيه ايستار شيناسي) و كندخودا يئرلي اهالي نين نومايندەلر يندن تعيين انديلمەلي ايديلر. 40 گۆرونور، قنيد اولونان قانون قبول اولوناندا اول ده وضعيت بئله ايميش. باشقا سۆزلە غنيري-ميلي مأمورلار كندلرە نوفوذ ائتمەميشديلر.

مأمورلار حاقيندا دانيساركن، اونو دا قنيد ائتمك لازيمدير كي، آذربايجانلilar بوتون جمعيتين سياسي و اينضيباطي-ايدارە ايستروكتوروندا موعين موقعلريني قورويوب ساخلاماقدا ايديلر. بئله كي، 10 و 11 نؤمرلي جدوللر (علاوه 1) قنيد اولونموش ناظير و والي وظيفلر يندن باشقا، آذربايجانلilar موختليف ايللر ده ايرانين صنايع اوزره باش ايدارەسى نين، پوليسى نين ريبيسي، تنهران جينايت محكمەسى نين ريبيسي، كرمان، كوردوستان و كرمانشاهين ماليه ايدارەسى نين ريبيسي، باش ناظيرين موعاويني، ايرانين خاريجي اولكلر ده سفيرلري، همدانين آيپنلياسيا محكمەسى نين صدري، فارس ايالتي معاريف ايدارەسى نين ريبيسي، اولكەنين تيجارت باش ايدارەسى نين، يوللار باش ايدارەسى نين باش ديرئكتورو و س. وظيفلر ده ايشلەميشلر. 41

آذربايجانلilar رضا شاه ساراييندا، باش ناظيرين دفتر خاناسيندا، بوتون ناظيرليك و باش ايدارەلر ده بو و يا ديگر فونكسياني يئرینه يئتيريديلر.

آذربايجاندا كناردا ايشلەين آذربايجانلي مأمورلار آذربايجان خالقينا قارشي يئرديلن ميلتچيليك سياستيني ياخيندان حيس انديب باشا دوشسملر ده عومومدؤولت منافعيه خيدمت انديكلر يندن اوبينكتيو اولراق همين سياستين ايشلەنيب حاضيرلانماسي و يئرینه يئتيريلمەسيندي ايشتيراك انديرديلر.

آذربايجانين اوزونده ايسى مأمورلارين تركيبيندى موعين آذربايجان طبقەسى نين اولماسي بير طرفدن بوروكراتيک اوزباشيناليغين ميلتچيليكه عئينيشديريلمەسي مئيليني ضعيفلەدير، ديگر تئرفدن همين طبقه داخيلينده ميلي حيس لرین داها گوجلو تظاهور ائتمەسینه شرايط يار اديردي.

بئله ليكله، آذربايجاندا مئيدانا گلەيش ميلي شرايط اونولا خار اکتئريزه اولونوردو كي، ائنتنيك جهئتن ينكچينس اولان اساس سوسيال طبقلر پرينسيپ اعتباريله ايش وئرلرين منافعيني مودافيعه اندن، عئيني زاماندا حاکيم ميلتين نومايندەسي اولان فارس (ياخود غنيري-ميلي) مأمورلار واسيطەسي ايله بير-بيرينه باغلانميشديلار. سوسيال ايستروكتوردا آشاغي موقع توتان طبقلر آيري-سئچكيليكدن داها چوخ، ايلک نؤوبەده آذربايجانلي حاکيم طبقلرين ايتقيصادي، سياسي، سوسيال طولموندن اذيت چکير، اونا گۆره ده باشليجا اولراق سوسيال آز ادليق اوغروندا چيخيش انديرديلر، هرچئند اوز ميلي منافعی اونلارا ياد دئييلدي. فارسديلي آذربايجان ضيالييلارين بير حيصه سي اوز خالقينين آسيميلياسيا اولونماسي اوغروندا چيخيش اندير، ضيالييلارين ديگر حيصه سي آيري-سئچكيليك سياستيندن ناراضليق انديرديلر، چونكي همين سياست اونلارين مادی منافعيه توخونور، اونلاري ايالتده فارس ضيالييلاريندان آسيلي وضعيته ساليردی.

ماراقلیدير كي، رضا شاهين داخيلي سياستيني محكوم اندن مؤلفلر آذربايجانين ايتقيصادي گنريلەمەسي و فارس مأمورلارينين اوزباشيناليغيني خصوصي قنيد انديرديلر.

"پهلوي دؤوره سينده سياست بنله ايدي كي، آذربايجاندا بوتون ايداره ريبسلي و ايش باشچيلاري آذربايجانلار دان اولمامالي ايدي. بونا گوره پهلويين قودرتينه آرخالانان فارسار آذربايجانلار لا يولا گنتمه ييب، اؤزلرين اونلارا حاكم سايرديلار. اونلار آذربايجانلار حاقيندا هنج بير تحقير و ظولدن گنري دورماييرديلار." 42 آذربايجان دان 13-جو چاغيريش (1941) ايران مجلسي نين دنپوتاتي حريري مجلسده اؤز چيخيشيندا دنميشدير: "سون ايگيرمي ايل عرضينده... تبريزده جمعي عالي پنداقرزي مکتب اوچون بير بينا و بير انلواتور اينشا انديليب. شهر ايداره سي نين بؤيوك بودجه سيندن بلديه ايداره سي اوچون خيردا بير بينا و بير دنه ناقيض بند تيكنيتيسي اوچون پول آييرميشديلار. سويقونچولوقلا مشغول اولان... بو ديارين ايگيد اولادلارينين حيسياتيني تاپدالايان... بعضي لياقتسيز مأمورلار، نينكي جزاسيز قالميش، عكسینه تهرانا قايتيدفدان سونرا اونلارا خصوصي حيمايهدارليق گؤستريليردي. 43

بنله ليكله، ايالت ايقتيصادي و سوسيال اينفرا ايستروكتور جهتنن تنزول كنچيرير، آذربايجان خالقي ايسه ايلك نؤوبهده مأمورلارين اؤز باشيناليغي، شووبنيزمي شكلينده تظهور ائدن ميلي ظولمه معروض قاليردي. بو ظولمو ان كونكرنت، گؤزه چارپان شكلده و دايم آذربايجانلي مأمور و ضياليلار حيس و درك انديردير، اونا گوره ده اونلارين آراسيندا هم بو ظولمه موقاويمت، هم ده ان باشليجاسي، آذربايجان ميلتي نين سپنسي فيك منافع نين درك ائديلمه سي و اؤز قروپ منافع نين ميلي منافع ايله عئينيلشديريلمه سي پرسنسي نين گنتمه سي اؤزونو گؤستريردي.

بوخاريدا قئيد ائديلنر گؤسترير كي، آذربايجاندا دؤولتين ميلتچيليك سياستي و مأمورلارين شووبنيزم اؤز باشيناليغينا قارشي ناراضليق موجود ايدي و آرتيردي. لاکين بو ناراضليق غيري-موتشكيل و فردي-حيسي سويده اؤزونو گؤستريردي. بو دا سوسيال ايستروكتورون اساس كومپوننتلرينين انتنيك يئكجينسليغي، اولكده پوليس ديكتاتوراسي نين حؤكم سورمه سي، و دنمه لي خيردا بورژوازيانين و ايلك نؤوبهده ضياليلارين فعاليتي نين موتشكيلليغي و اونون تشكيلچي ليق فعاليتي اوچون موهوم شرط اولان دموكراتيک شرايطين اولمامه سي ايله باغلي ايدي.

3- آذربايجان ايجماعي حياتي نين نيسبتن دموكراتيكلشمه سي و

آذربايجاندا ميلي شو عورون فورمالاشماسي.

معلوم اولدوغو كي، ايرانين فاشيست آلمانياسي ايله ياخينلاشماسي تکهجه حربچيلرين نوفونون آرتماسينا، گننیش شبكه لي بوروكراتيک آپاراتين يارانماسينا، مطبوعات اوزرينده نظارتين گوجلنمه سينه، ديكتاتور رنژيمين قوووتلنمه سينه، اولكده سوسيال-ايقتيصادي دگيشيكليلكلرين سؤنمه سينه دنيل، هم ده ايکينجي دنيا موخاربيه سي عرفه سينده و آلمانيا و سوونت موخاربيه سي باشلانان سونرا ايرانين فاشيست آلمانياسي نين آنتي سوونت مئيدانينا چئوريلمه سينه سبب اولدو. بونو بهانه ائدن سوونت حؤکومتی بو بارهده ايران بير نئچه دفعه خبردارليق (26 اييون، 19 اييول، 16 آقوست 1941-جي ايل نوتالاري) ائتدي.

کڻچميش سوونت ايتيڦاقي هيٽائڻرچپلرين ايراندا فعاللاشماسيندان ايسٽيفاده انڊهرڪ 1921-جي ايل سوونت-ايران موقاويلهسي نين 6- جي مادهسني اساس توتاراق بورا قوشون حيصه لري پئريندي. اينگيلتره ده ايرانا اوز قوشون حيصه لريني پئريندي. موفيق قوشونلارين ايراندا داخيل اولماسي حوڪومتين ايسٽيفاسينا و رضا شاهين وليعهد محمد رضا پهلوئين خئيرينه تاخت-تاجدان ال چڪمهسينه (1941.09.16 / چهارشنبه، 25 شهريور، 1320) سبب اولو. بوندان سونرا اولكهده آنتيفاشيست حرڪاتي گولندي، دمورڪاتيڪ دايرملرين فعاليتي جانلاندي. سياسي محبوسلار: اينقيلاچيلار و دمورڪاتيڪ روحو شخصلر حبسخانالاردان آزاد انڊيلدي، سورگونڊن قايتاريلدي. همين شخصلرين تشبوتو ايله 1941-جي ايلين اوكتيابريندا ايران خالق پارتياسي (توده) تشڪيل اولونو، دمورڪاتيڪ فزنتلر نشر انڊيلمگه باشلاڊي. ايجتيماعي-سياسي حيات آذربايجاندا دا جانلانماغا باشلاڊي. هله 1941-جي ايلين سننتيابريندا تبريزده، اردبيلده، اورميهده، ماراقادا، سارابدا، اهرده، مرندده، خويده دمورڪاتيڪ كلوبلر تشڪيل انڊيلدي، بورادا آزادليق، دمورڪاتيا، كونستيتوسيا، ميلي ظولم، آذربايجانلارين ميلي حياتي حاقيندا فيزغين ديسكوسيالار آپاريليردي.

1941-جي ايلين اوكتيابريندا آذربايجاندا ايخپ-پئرلي اورقانلاري تشڪيل انڊيلمگه باشلاڊي. همين آيدا آرتيق ايخپ تبريز كوميتهسي تشڪيل اولونوموشو. آذربايجان فهلهلري همكارلار تشڪيلاتي يارامتاغاسعي گوستريرديلر، يئني فزنتلر، موختليف ايجتيماعي-سياسي تشڪيلاتلر، جمعيتلر مئيدانا گلگه باشلاڊي.

ايرتيجاچي عونصورلرين ده ايجتيماعي-سياسي فعاليتي گننيلندي. 1941-1942-جي ايللرده آرتيق تبريزده ايرتيجاچي "آذربايجان خالق پارتياسي و "ايران بيدار" ("اويانميش ايران") پارتيالاري فعاليت گوستريردي. همين پارتيالار فاشيست آلمانياسين طرفدارلاريندان عيبارت اولوب ايري مولكدار و تاجيرلرين منافعينه خيدمت انڊيرديلر. ايران حوڪومتي سياسي پارتيالار واسيطهسيله آذربايجان ايرتيجاچيلارين بيرلشديريب بوتون واسيطهله دمورڪاتيڪ حرڪاتين اينكيشافينا مانع اولماغا چاليشيردي. 44

آذربايجاندا ايجتيماعي حياتين دمورڪاتيكلشمهسي بورادا ميلي شرايطين دگيشمهسي ايله موشاييغت اولونوردو. بلهكي، موفيق قوشونلارين ايراندا داخيل اولماسي و رضا شاهين تاخت-تاجدان ال چڪمهسيندن سونرا فارس مولكي و حربي مأمورلار خالقين اينتياچي و عدالتلي غضببندن احتياط انڊهرڪ آذربايجاني ترڪ انڊيلر. 45 فارس مأمورلارين ايلتي ترڪ انتمهسي ايله آذربايجان ديلي نين شيفاهي ساحه ده ايشلنمهسينه مانع اولان بوتون محدوديتلر عملي اولاراق آرادان قالخدي. آذربايجان ديلي نين هله ده يازيلي ساحه دن کناردا قالماسينا باخماياراق، ايجتيماعي حياتين دمورڪاتيكلشمهسي، آذربايجان ديلي اوزريندن قاداغانين گوتورولمهسي، ميلي حيس لرين آزاد تظاهورو، وطنپوروليك، ميلي حيس لرين گولونمهسي آذربايجانلارين ميلي مئيلي نين كورطبيعي يوكسليشي نين موعين ايسٽيقاتمه يونديلمهسي، سياسي-ايدنولوژي جهندن تشڪيل اولونماسيني طلب انڊيردي. بله بير شرايطده وطنپورور، دمورڪاتيڪ و ميلي ضياليلارين نوماريندهلري "آذربايجان جمعيتي" نده بيرلشمگي قرارا آلديلار. همين تشڪيلات 1941-جي ايلين اوكتيابريندا مئيدانا گلميشدي و تشڪيلاتي و اراضي جهندن پارتي اولماسا دا رنگونال ميلي-دمورڪاتيڪ پارتي اولونو. 46 ايفا انڊيردي.

"آذربايجان جمعيتي" نويابرين 1-دن اعتبارن آذربايجان و فارس ديئلرينده "آذربايجان" آدلي فزنتلر نشر انتمگه باشلاڊي. بيزيم اليميزده جمعيتين پروگرام و نيظامنامهسي حاقيندا هنج بير معلومات اولماسا دا، اونون وظيفه، مقصدلري بارهسينده فزنتلر اوز ماتئرياللاري اساسيندا موحاكيمه يوروتمڪ اولار، چونكي فزنتلر صحيفه لرينده نئز-نئز بو و يا ديگر مساله ايله باغلي اولاراق جمعيتين مقصدي حاقيندا ايضاحات وئريليردي. فزنتلر اوزونو تقديم انڊرڪن بيرينجي نومرهسينده كڻچميش و اينديكي وضعيتي شرح انتمگي، جمعيتين اخلاقي و

ایقتیصادی فسادلارینین اساس سببلرینی موعین ائتمگی، ایقتیصادی تضيیقي آرادان قالدیر ماغي، جمعیتین اخلاقي فسادلارینی ایصلاح ائتمک اوچون چاره یولو آختاریب تاپماغي اؤز (جمعیت) قارشیسینا مقصد قويدو غونو اعلان ائدير. 47

اولکهنین و ایالتین رسمی حاکمیت اورقانلاری، آنتی- میلی قوولر "جمعیت"ه قارشی موباریزه آپاردیغي و مرکزی قزنتلرین اونو موختلیف آنتی-دؤولت، غیری-وطن- پرورلیک فسادلاریندا گوناھلانديرديغینا گؤره 48 "جمعیت" اؤز مطبوع اورقانی نین صحیفه لرینده نئز-نئز اؤزونون فعالیتینین اساس ایستیقامتینی یادا سالمالی اولوردو. هر دفعهده "جمعیت" این فعالیتینین یئنی جهتی آشکار اولوردو. بئله کی، نؤبتي دفعه قزنت یازیردی: "قیساسی، بیزیم مقصد و پرورقاریمیز آزادلیق، یعنی سوسیال و میلی آزادلیق الده ائتمکدير". 49

عومومیتله "میلی و ایجتیماعی آزادلیق" اوغروندا موباریزه ائدن "جمعیت" سیاسی ساحه ده دموکراتیک کونستیتوسیا و مشروطه اصول-ایدارهسی نین عملده حیاتا کئچیریللمسین، 50 ایالت انجومنی نین تشکیل ائدیلمهسینی، 51 میلی مجلسه نومایندهلرین خالق طرفیندن سئچیللمهسینی، 52 حاکیم صینیف و طبقه لرین منافعینی مودافعه ائدن قانونلار یئنیندین باخیلماسینی 53 آذربایجانین قانونی حوققلارینین "مودافعه ائدیلمهسین" ای 54 و س. طلب ائديردی. "جمعیت" این پرورقاریمی نین ایقتیصادی طلبلری سیراسیندا آذربایجاندا یئنی صنایع اوبینکلری تیکیللمهسی، 55 ایشسیزلیگین آرادان قالدیریللماسی، 56 آذربایجانین ثروتینین همین و دیگر مقصدله ایالتده صرف اولونماسی 57 کیمی طلبلر قئید اولونور. آذربایجان آذربایجانلیلار اوچوندور 58 شو عاری ایله چیخیش ائدن "جمعیت" مدنی ساحه ده "مطلق آزادلیغا"، یعنی دیل، عادت... آزادلیغینا تامامیله رعایت" اولونماسینی، 59 آنا دیلینده بوتون سویه لرده تدریس و کیتاب نشر ائدیلمهسینی 60 و س. طلب ائديردی.

بئله لیکله، جمعیت اؤز قارشیسینا آذربایجانین اینکیشافی، دموکراتیک نایلیتلرین برپا اولونماسی و مؤحکملمهسی، آذربایجان مدنیتی و دیلین دیرچلیشی، آذربایجانلیلارین میلی حوققلارینین تامین ائدیلمهسی یولوندا بؤیوک سوسیال-ایقتیصادی، سیاسی، میلی وظیفه لر قویوردو.

بو جهتن "جمعیتین آذربایجانلیلارا بیر میلّت کیمی و اونلارین میلی منافعینه موناسیبتی مارق دوغورور. "آذربایجان" قزنتی صحیفه لرینده میلّت آنالییشینا بئله تعریف وئریلیر: "میلّت حیس، دیل، عادت-عنعنه، و اراضی بیرلیگینه مالیک اولان خالقدير. 61 عئینی زاماندا قزنت میلّتین حیاتیندا دیلین رولونا بؤیوک اهمیت وئرهرک اونو میلّتین اساس علامتی ساییردی". 62

همین تعریف ایران ایجتیماعی فیکرینده میلّت حاقیندا گئنیش یاییلمیش و قبول اولونموش تصورلره تامامیله اویغون ایدی. بونونلا برابر همین تعریف عکس اولونان اوبینکته گؤره چوخ فرقلنیردی. اگر حاکیم میلی ایدئولوگیدا میلّت آنالییشی عکس اولونان اوبینکته - چوخمیلّتی جمعیته اویغون گلیمردیسه، "آذربایجان" قزنتی نین صحیفه لرینده میلّت آنالییشی جمعیتین یاریم سیستملریندن بیرینی - آذربایجان (یاخود ایستهنیلن رئال میلّتی) میلّتی عکس ائدیرمکله عکس اولونانلا اینعیکاس آراسیندا اویغونلوق یارادیردی.

آذربایجانلیلارین موسقیل میلّت کیمی تانینماسی همین تصورون اساسلانديريلماسینی و "ایران میلّتی" آنالییشی نین تصحیح ائدیلمهسینی طلب ائديردی. هم آذربایجان میلّتی نین موسقیللیگینی، هم ده ایران جمعیتی نین بوتون دموکراتیک طبقه لرینین بیرلیگی و وحدتینی اساسلانديرماق لازیم ایدی کی، بونون اوچون میلّت و دیل مفهولارینین ایستر جمعیتده، ایستر سه ده ایریجا گؤتورولموش میلّتین حیاتینداکی رولو حاقیندا تصورلری دقیقلشدیرمک ضرورتی اورتایا چیخیردی. باشقا سؤزله، میلّت، دیل و میلّیت آنالییشلاریندان چیخیش

اندرک ایران جمعیتی (حاکیم ایدئولوگیا گوره ایسه "ایران میلیتی") - آذربایجان میلیتی مونا سیبیتلرینی موعین ائتمک لازیم ایدی. قزنتینی میلت آنلا ییشینا مونا سیبیتی یوخاریدا قئید ائدلمیشدی. قزنت میلیت آنلا ییشینی وطنداشلیق، هر هانسی اراضی بیرلیگینه، سیاسی قوروما یا خود موعاصیر تئرمینه دسک وطنداش جمعیتینه منسوبلوق کیمی باشا دوشوردو. میلت و میلیت آنلا ییشلارینین ایران و آذربایجانا نظرن موعین ائدلمه سینه اساس عونصور دیل حساب ائدیلیردی. حاکیم ایدئولوقلار "ایران میلیتی" و "ایران میلیتی" آنلا ییشلارینین مطلق فارس دیلینی ده نظرده توتما سینی ایدیعا ائدیردی. "آذربایجان جمعیتی" و اونون اورقانی "آذربایجان" قزنتی همین تئرمینلرین بو جور شرحی ایله راضیلاشمیردی. قزنت بنله حساب ائدیردی کی، آذربایجان دیلی آذربایجان میلیتینی آیریلماز بیر علامتی اولدوغو حالدا "ایران میلیتی" و "ایران میلیتی" دنییلن آنلا ییشلار اوچون بنله بیر دیل عونصورو مؤوجود دئییلدی، چونکی ایران چوخمیللتلی بیر جمعیتدیر. قزنت بنله حساب ائدیردی کی، وطنداش جمعیتی کیمی باشا دوشولن "ایران میلیتی" آنلا ییشی اوچون اساس شرط "مقصد و ایدنال بیرلیگیدیر" 63 ایران اوچون واحد دیل عونصورونون اهمیتینی (اصلینده آسیمیلیاسیا سیاستینی) شیشیردنلره موراجیعتله قزنت بیلدیریردی کی، واحد دیل ایرانین موقبللیگینی ینگانه علامتی اولای بیلمز. 64

"آذربایجان جمعیتی" نین آذربایجان دیلینی حوقوقلارینی برپا ائتمک ساحه سینده کی فعالیتینه دوشمنچیلیکله باخان پان ایرانیستارله حتّی آذربایجانین والیسی خ. فهیمی بنله راضیلاشمیردی. او اوزونون همین مونا سیبیتله "شاهین" قزنتینه یازدیغی مکتوبدا بیلدیریردی کی، آذربایجانلیلارین اوز دیلرینده دانیشمالارینا سعی ائتمه لری هنج ده اونلارین مرکزی حؤکومه و اولکه نین بوتؤولوگونه قارشی قالدیغینی گؤستر میر. 65

بونولا بنله، "آذربایجان قزنتی دوغرو قئید ائدیردی کی، آذربایجان دیلینی وضعیتی آذربایجان میلیتینی ایران جمعیتینه وضعیتی، ازیلن میلت اولدوغونو دقیق عکس ائدیریر. آذربایجان دیلینه قارشی مباریزه آذربایجان میلیتینه ایقتیصادی، سوسیال، سیاسی تضحیقین گوجلندیریلمه سی نین بیر فورماسیدیر. بونا گوره ده آذربایجان دیلینی برابرلیگی اوغروندا مباریزه آپارماق لازیمدیر. آذربایجان دموکراتلارینین فیکرینجه دیلرین برابرلیگی آذربایجانلیلاری ایرانین اصیل وطنپروری ائدیب، اونلارین میلیتینی (ایران وطنداشلیغینی) مؤحکمدر. "دیل- فارس شووینیستلرینین دیگر دیلرین ایشله دیلمه سینه قارشی مباریزه سینی نظرده توتان قزنت یازیردی:- آذربایجانلیلارین آزادلیق روحونون محو ائدلمه سی، اونلارین ایدی ازیلنلره چئوریلمه سی اوچون بیر پرده دیر." 66 آنا دیلی مساله سی آذربایجانین موهوم پروبلملریندن بیر اولوب فارس-آذربایجان، مرکز - آذربایجان مونا سیبیتلرینه همین شرایطده گوجلو تاثیر گؤستر دیگینه گوره دیلرین برابرلیگی طلبی اون پلانا چیخمیشدیر. دموکراتلارین عقیده سینه گوره همین مساله نین حلی نینکی میلی مساله نین حلینی، هم ده ایران دؤولتینی بوتؤولوگونو تامین ائدر. "بیز دئییریک کی، اگر سیز آذربایجانلیلارین اخلاقی نین، عادت- عنعنه سینی، دیلینی، حیسلرینین سیزین اخلاق، عادت- عنعنه، دیل و حیسلرینیزله عئینی اولدوغونو گومان ائدیر سیز سیه، گرک بیله سینیز کی، بو میلی وحدت او واخت ثابت اولاجاق کی، مطلق آزادلیغا یعنی دیل، عادت، حیس آز ادلیغینا تامامیله رعایت اولونسون." 67

"جمعیت" آذربایجانلیلاردا اوز دیلی حاقیندا اوبیئکتیو تصور یاراتماغا سعی گؤستریردی. "آذربایجان" قزنتی آذربایجانلیلارین اوزونه مخصوص قدیم و زنگین دیلی اولدوغونو خصوصی قئید ائدیردی. قزنت آذربایجاندا فارس دیلینی یاییلمادیغینی 68 آذربایجان دیلینی تورک دیلری سیستمینده موقبللیگینی 69، آذربایجان اهالیسی نین دیلی ایله ایرانین دیگر ایالتلرینین اهالیسی نین دیلی آراسیندا هله

يئدينجى عصر دن هنج بير اوخشارلىق اولماديغيني، 70 اير اندا مونقوللارين حؤكمرانلىغي ايله آذربايجانين توركلشمهسي آراسيندا هنج بير علاقه اولماديغيني 71 قئيد اندير، آذربايجاندا اينديكي ديلين ايشلمهسي دؤورونو گؤستريردي. 72

آذربايجان خالقي تكةجه بو ديلده دانيشماميش، هم ده همين ديلده زنگين مدنيت آبيدليري، ادبيات ياراتميش 73 و ياراتماقدادير. بونو نومايش انتديرمك اوچون قزنتده آذربايجان ادبياتي حاقيندا يازيلار، 74 آذربايجان ناغيلالاريندان، 75 اتالار سؤزلريندن 76 نومونلر، كچيچك حكايلر 77 و نهايت هر نؤمرده بير و يا ايكي موعاصير شعر پارچاسي و س. درج انديليردي. آذربايجان تاريخينين بعضي صحيفه لري حاقيندا ونريلن يازيلار 78 دا تاريخي ميلي شو عورو مؤحكملنديرمگه خيدمت انديردي.

"جمعيت" اوزونون اساس وظيفهسيني آذربايجان ديلين حقيقي، فاكتيكي برابرليگينه نايمل اولماق، آنا ديلين ايشلمه ساحه سى نين برپا انديلمهسي و گننيشلنديريلمه سينده گؤروردو. "بيز امينيك كي، - قزنت يازيردي - هر بير ميلت اوز ميلي ديليني، عادت-عنعنه لريني قورومالي، اوز ايشلريني و ترقيسي ايله باغلي مسالهلري اوزو ايداره انتمهلي و باشقا ميلتلرين اونون ديلينه، ديگر ايشلرينه قارشماسي غئيري-قانونيدير و آزادلىق قانونونا ضيدير. و بيز اعلان انديريك: اوز ديلي، ميلتي و عنعنه لري اولان آذربايجانين اوز آنا ديليني ايشلمگه، بو ديلده مكنبده تدريس انتمگه، كيتاب چاپ انتمگه حاق و اردير." 79 "جمعيت" گننيش دموكراتيک دايرملرين آنا ديلينين برابرليغي اوغروندا موباريزه عزميني عكس انديرهرك، اينتلنكتوال قوه لري بو موباريزه سفربر انتمگه چاليشيردي. "كيم كي، بيزيم ديليميزه، انهلريميزه، ثروتميزه قصد انتمك ايستهسه، بيز اونو اوز دوشمنيميز ساناجاق و سون نفسيميزه قدر اونلاري محو انتمگه چاليشاجاغيق". 80

آذربايجانين و آذربايجان خالقي نين ايقتيصادي، مدني و سوسيال منافعيني تبريزده دموكراتيک حرکاتين تانينميش نومايندهسي، آذربايجانلي ح. آقازاده نين نشر اننديگي "شاهين" قزنتي ده مودافيعه انديردي. فارسجا نشر اولونان قزنتين صحيفه لرينده آذربايجانجا وطنپرورليک مۇوضوعوندا شعرلر چاپ اولونوردو. قزنت آذربايجانلارين آنا ديلينه حؤرمات انتمگي طلب اندير، تئهرانا گنتمگه مجبور اولوب، پايئاختدا عالي مكنبه قبول زاماني آيري-سئچكيلگه معروض قالان آذربايجانلارين بو قايعيدان خيلاص انتمك اوچون آذربايجاندا عالي مكنب آچيلماسي اوغروندا چيخيش انديردي. قزنت رضائيه (اورميا)، شاهپور (سالماس) شهرلرينين اولكي آدلاريني برپا انتمگي طلب اندير، تبريز پنداقرؤزي مكنبيني موعليم و طلبه هئيياتينين تئهراندا كومپلنكتلشديرمه كيمي فاسيد تجروبه قارشى چيخيردي. آذربايجانين ايكي مستقيل ايالته بؤلونمه سيني پيسله مين قزنت بيلديريردي كي، بو صونعي وضعيت غربى و شرقى آذربايجانين بيرليگيني محو انده بيلمز. قزنت همچنين آذربايجانين بؤيوك اوغوللارينين خاطرهمه سيني عزيز توماغا، اونلارين آديني تبريزين كوجه و مئيدانلاريندا ابدلشديرمگه، اونلارا هئيكل قويماسا چاغيريردي. 81 بونولا بنله "شاهين" قزنتي "آذربايجان" قزنتي كيمي ميلي ماعاريفچيليكه مشغول اولموردو.

"آذربايجان" جمعيتي ميلي شو عورون اينكيشاف انديب فورمالاشماسي اوچون موهوم مرحله و شرط اولان ميلي اوزونو- درك انتمه ايله ياخيندان مشغول اولموشدور.

"آذربايجان" قزنتي ميلي اوزونودرك انتمه پرسؤسى نين نتيجهلريني جمعيتده گندن اينفورماسيا موباديله سينه داخيل انتمك اوچون چوخ موهوم واسيطه ايدى. آنجاق بو يوللا آذربايجان ميلتيني تشكيل ائدن فردلرين ايجتيماعي شو عورونو ميلي تاريخ، مدنيت و س. حاقيندا

معلوماتلا زنگینلشدیرمک اولاردی. قزنتده چاپ اندیلنر میلی دیل، ادبیات، تاریخ و س. ساحه سیندهکی بیلکالرین جوزی بیر حیصه سینی تشکیل انتسه ده اوخوجولاردا آذربایجان خالقین قدیملیگی، اوزونه مخصوصلوغو و پروبلملری حاقیندا معین تصورلر یاراتماغا کؤمک اندیر و عینی زاماندا حاکیم میلچیلیک ایدئولوگیاسینا قارشلی یؤنلمیشدی. ایراندا فارس و آذربایجان دیلینده یئنی اولان بو معلوماتلارا خالقین بؤیوک احتیاجی واردی.

"جمعیت" تنزلیکه اینفورماسیا ایستحصال اندیب یایان مرکز اولماقدان علاوه مدنی اینکیشافا تکان وئرن، آذربایجانلیلارین میلی کونسولیداسیاسینی سورعتلندیرن موهم مرکز رولونو دا اویناماغا باشلادی.

قزنتین 10-جو نومردن اعتیبارن اوچ (2،3،4) صحیفه سینی آذربایجان دیلینده نشر اولونماسی آذربایجان دیلینده اوخویوب- یازماغا ماراغین آرتماسینی گؤستر مکله، ادبی یارادیجیلیق اوچون یئنی ایمکانلار آچمیشدیر.

"جمعیت" همچنین بعضی میلی-مدنی مسالهلرین ایشده حل اولونماسینا سعی گؤستیردی. "جمعیت" این تشبوتو ایله ایران اینقیلابی نین (1911-1905) فداکار قهرمانلاری ستارخان و باغیرخانین خاطره سینده حصر اولونموش گنجه کنجیر یلمیش، همین گنجده تبریزدهکی پهلوی خیابانینا ستارخانین آدی وئر یلمه سی قرارا آلینمیش 82 و آز سونرا بو قرار حیاتا کنجیر یلمیشدیر. 83 "آذربایجان" جمعیتی نین تشبوتو ایله تناتر تروپپاسی تشکیل اولونموشدور. 84 "جمعیت" مئیدانا گلیمیش موختلیف تناتر و اینجه صنعت دستهلرینی بیر تشکیلاتا بیرلشدیرمک مقصدی ایله 1942-جی ایلین فنورال آییندا ایداره هیئاتی تشکیل انتمیش، ایداره هیئاتی خصوصی کومیسیا یارادراق اینجه صنعت ساحه سیندهکی کورطبیعی لیکله موباریزه انتمگی قارشیسینا مقصد قویموشدور. 85

"جمعیت" همچنین آذربایجان دیلینده کیتاب نشر انتمگه باشلامیشدیر. 86

بنله لیکله، 40-جی ایللرین اوللرینده آذربایجانلیلار اوزلرینی دیل، اراضی، پسیخی خصوصیتلر بیرلیگینه مالیک موسقتیل میلث حساب اندیردیلر. "آذربایجان جمعیتی" آذربایجان میلی نین موسقتیللیگینی و اونون اوز موقداراتینی تعیین انتمه حوقوقونا مالیک اولماسینی اساسلاندیرماغا چالیشاراق، آذربایجان میلی نین مدنیت، دیل ساحه سینده دیرچلیشی و آذربایجانلیلار آراسیندا میلی شو عورون یاییلماسی و دیرنلشمه سی یولوندا تاثیرلی تدبیرلر حیاتا کنجیردی.

آذربایجان مطبوعاتی تاریخینده ایلک دفعه "آذربایجان" قزنتی صحیفه لرینده ایرانین دیگر آذربایجانلیلاری حاقیندا معلومات وئر یلمیشدی. قزویندن قزنت رنداکی سیاسی مکتوب یازمیش تبریزی مؤلیف قنید اندیرکی، تبریزدن همدانا قدر، همدان اطرافیندا، خمسده ماحالیندا آذربایجانجا دانیشیرلار. بوندان علاوه 200 مینلیک قاشقایی طایفاسی نین آنا دیلی ده آذربایجان دیلیدیر. مؤلیف همین آذربایجانلیلارین رهبرسیز اولدوقلارینی قنید اندهرک بنله نتیجه میه گلیرکی، آذربایجان میلی ان بدبخت میلندیر، چونکی اونون بیرجه آرزوسو وار، او دا اوز آنا دیلینده دانیشماق ایمکانینا مالیک اولماقدان عیبارتدیر. 87

بو مکتوب اوزو آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون **دیرنلشمه سینی**، ایرانین بوتون آذربایجانلیلارین میلی بیرلیگینی نین درک اندیلمه سینی گؤستیریر. نظردن کنجیریلن دؤورده ایران آذربایجانلیلاری مساله سینی آذربایجانین سوسیال، ایقتیصادی و س. مسالهلری ایله باغلاماق چتین اولدوغو اوچون همین مساله قالدیر یلمادی. لاکین نادیر حاللار ایستیتینا اولماقلا میلث و میلث آنالییشلارینین مطلق دیل ایله

باغلانماسي آرتيق اوزونده آذربايجان ميلتي مفهومونو ايراندا ميلتين طبيعي انتنيك-ديل سرحدينه قدر گننیشلنديريلمهسي ايمكانيني داشيبيردي. بونو آذربايجانلي ص. آزين توركيده چاپ ائتديرديگي "ايران توركلري" اثری ده گؤسترير. مؤليف اوز اثرينده ايران آذربايجانلارينين سايي (ايرانين 10 ميليون. اهاليسيندن 5 ميليونو) حاقيندا بعضي مولاخيزملر سؤيلهير، اونلارين انتنيك جوغرافياسيني، طايفا- قبيله قورولوشونو تصوير ائدير. 88

مؤليف ميلي حوققلاري تانينمايان آذربايجانلارين آري (آريا) منشالي اولمالاري ايدنياسيني رد ائدير، ميلي ظولمون اساس فورمالاريني آچيب گؤسترير. 89

ص. آذر ده ميلي اوزونو درك ائتمه ايله مشغول اولماغين ضروريلیگي تنزيسيني ايرلي سورور. "بیز هر شنيدن اول - مؤليف يازير - اوزوموزو، اوز منليگيميزي ايدراك ائتمه لي بيك". 90 آذربايجانلارين محكوم وضعيتده اولمالارينين سببلريندن بيريني مؤليف اوزونه موجود گنرچكليگه اويغون موناسيبتين اولماسيندا گؤروردو. او، آذربايجانلي نين آري اولماسيني قبول ائتمير و فارس و آذربايجانلارين طالع بيرليگيني اينكار ائدير. 91 كيتابا مستقيل فصیل كيمي داخيل ائديلميش "ايراندا تورك شاعيرلري" حيصه سي آران طرفيندن يازيلميش و آذربايجانلارين ميلي-مدني مستقيلليگيني اساسلانديرماق مقصدي گؤروردو. مؤليف آذربايجان ديلي و آذربايجان خالقينين تورك ديئلري و خالقلاري سيستئميينده مستقيل يئر توتدوغونو قئيد ائدير. 92 همين حيصه ده قئيد ائديلير كي، مؤليف توركديللي آذربايجانلارين اينديكي اراضيده اوتختون اولماسي حاقيندا اثريني ده چاپا حاضير لاييب. 93

آران همچنين كلاسسيك و موعاصير جنوبي آذربايجان شاعيرلري حاقيندا قيسا معلومات، اونلارين شعرلريندن نومونهلر وئر ميشدير. كيتابين همين فصيلي آذربايجان ديلينده بديعي ادبياتين اولماديغي حاقيندا آذربايجان-فارس آسيميلياسيا طرفدارلارينين ايفتيرالارينين علنيهينه يونلميشدي. همين كيتاب بوتولو كده آذربايجانلي ضيالييلارين بير چوخ نومائندهلرينين اينكيشاف ائتميش ميلي شوعورا ماليك اولمالاريني و ايرانين بوتون آذربايجانلارينين ميلي بيرليگي نين درك اولونماسيني گؤستريردي. بونولا بئله مؤليفلر آذربايجانلارين ميلي تي نين ديرچلشينه يارديم ائده بيله جك نينكي سياسي، حئي مدني پروقرام ايرلي سوره بيلمه ميشلر. مضمونو و يوللاري گؤستريلمه سه ده ميلي حوققلارين الدهه ائديلمه سينه چاغيريشلا كيفايتله نيلميشدير. محض موثبت پروقرام ايرلي سورولمه سي باخيميدان همين كيتاب "آذربايجان" قزئتinden خئيلى گنري قاليردي.

رضا شاهين حاكيميدن گنتمه سيندن سونرا شو ك ضربه سيندن اوزونه گلن ايرتجاعچي قوولر جمعيتده اوزونون اولكي سياسي، ايدنولوژي مؤوقعلريني برپا ائتمك، دؤولتين حياتين بوتون ساحه لري اوزرينده نظارت قويماسي، دموكراتيك دگيشيكليليكلره مانع اولماق اوچون آز قووه صرف ائتمه ديئر. آذربايجاندا ميلي آز ادليق حركاتي ايله موباريزمه اونلار خصوصي عيناكارليق گؤستريرديلر. حاكيم دايرملر "آذربايجان" جمعيتي و اونون اورقاني "آذربايجان" قزئتينين فعاليتينه هر واسيطه ايله مانع اولوردولار. 94 مركزده "جمعيتيه" قارشى اولجه ايدنولوژي موباريزمه باشلانميش، 95 سونرا قزئتين تئهراندا ياييلماسي قاداغان ائديلميشدير. 96 1942- جي ايلين اوللاريندن مورجع حاكيم دايرملر اوز تضيقيني گولندير ميش و آپرئل آيين اولينده "آذربايجان جمعيتي" ني بوراخماغا و اونون مطبوع اورقاني "آذربايجان" قزئتينين قاداغان ائتمگه نايل اولموشلار.

بنه‌لیکله، ایالتده تکجه مرکزی حؤکومتین دئییل، هم ده آذربایجاندا آسیمیلیاسیا سیاستینین طرفدارلاری اولان یئرلی حاکیم دایرلرین **مؤوقعی** مو عین درجهده مؤحکم‌لندی. آذربایجان حاکیم طبقه‌لرینین آذربایجانلیلارین سېئسیفیک میلی منافعینه موناسیبتی ح. کاتبینین "آذربایجان و وحدت ملی ایران" ("آذربایجان و ایرانین میلی بیرلیگی") اثرینده عکس اولونموشدور.

ح. کاتبینین عقیده‌سینه گؤره آذربایجان دیلی و مدنیتی نین دیرچلمه‌سی او غروندا حرکات، اؤزونو مستقیل سوسیال-انتتیک اورقانیزم کیمی درک انتمک میلی آذربایجان روحونون اساس ماهیتی ایله باغلی دئییلدی. مؤلیفین فیکرینجه بعضی قزنتلرده "آذربایجانین میلیتی، دیلی و مدنیتی" حاقیندا درج اندیلمیش مقاله‌لر سطحیدیر و مقاله مؤلیفلرینین معلوماتسز لیغینی و اساسسز تعصوب‌کنشلیگی گؤستریر. 97

مؤلیف میلی حرکاتین آذربایجان گنج‌لرینه مومکون اولاییل تاثیریندن احتیاط اندهرک، اؤز اوخوجولارینا موداکیره اولونان مساله‌لر حاقیندا "حقیقی" اینفورماسیا تقدیم انتمک اوچون آذربایجانلیلارین میلیتی و دیلینی تدقیق انتمگی قراا آلیر. بو مقصدله او، اوبائوئر. ارننان و باشقالارینین میلته باغلی معلوم ایدنیا و کونسپسیالارینی قئید اندیر، همچنین بیر سیرا رسمی خاریجی و بنیخالق بیاننامه‌لرده میلت حاقیندا ثبت اندیلمیش تعریف‌لری و ئریر. 98 یوخاریدا دئییلنلردن چیخیش اندهرک مؤلیف میلیتی تشکیل ائدن آشاغیداکی عونصورلری خصوصی قئید اندیر: "اراضی، تاریخ، خاطیره‌لر، میلی افسانه‌لر، عیرق، دیل، دین، قانونلار، عادت‌لر، عنعنه‌لر، اخلاق، حیات طرزی، ادبیات، معنوی و مدنی ایرت، حیسلر، ایفاده. مقصد، میلی ایدئال." 99

مؤلیف فیکرلشیر کی، ایرانلیلار دیل جهندن بیر-بیریندن فرقلنسه‌لر ده، تاریخ، اراضی، منافع، قانونلار، عنعنه‌لر، میلی ایدئال، روح بیرلیگی و س. جهندن "مطلق بیرلیگه" مالیکیدیر. 100 ایرانلیلاردان اؤترو عومومی وطن و میلت هر شنیدن یوکسکیدیر، 101 بو دا مؤلیفه گؤره آیری-آیری انتتیک بیرلیکلرین میلی منافعینی دگیشدیر ملیدیر.

ح. کاتبی مؤوجود اولمایان تاریخی طالع، ادبیات، فولکلور بیرلیگینه اساسلانا ق بنه نتیجه‌یه گلیر کی، "آذربایجانلی فارسیدیر، اولموش و اولاجاقیدیر." 102

مؤلیفین باشا دوشدوگونه گؤره "ایرانلی" تئرمینی نینکی ایران دؤولتی نین وطنداشینین، هم ده فارس دیلینده دانیشان، آری روحلو، منشالی فردی ایفاده اندیر. ح. کاتبی آذربایجانلی نین آری منشالی اولدو غونا قطعین شوبهه انتمیردی. 103 مؤلیفین اساس مقصدی ایران و آذربایجانین میلی وحدتینی ثوبوت انتمکیدیر. بو مقصدله مؤلیف جوغرافیایا، ایالت و ویلایت انجومنلری حاقیندا قانونون ایکینجی ماده‌سینه (ایالتین مملکتین آریلماز حیصه‌سی اولماسی (1907)، آذربایجانلیلارلا فارس‌لارین اوچ مین ایلیک بیرگه تاریخی، عیرقی علامت‌لرین، ایراندا بوتون دیگر عیرقلری، خالق‌لاری گویا اؤز آرا لاریندا اریتمیش قدیم فارس و میدیالیلارین منشا بیرلیگینه، میلت و میفیک دیل وحدتینه و س. ایستیناد اندیر. 104 ح. کاتبی دوغرو اولراق قئید اندیر کی، "دیل بیرلیگی" میلی بیرلیگین ایستروکتور یارادان عونصورلریندن بیریدیر. 105 لاکین، ایراندا حقیقی دیل بیرلیگی نین مؤوجود اولماسی مؤلیفی گویا ایرانلیلارین قدیمده مؤوجود اولموش دیل بیرلیگیندن، همین بیرلیگین مو عاصیر آذربایجاندا رئلیکتی نین مؤوجودلو غوندان، آذربایجانلیلارلا تورک دیلی نین زورلا قبول انتمدیریلمه‌سی تصوروندن (س. ا. کسروینین اثرلری اساسیندا)، آذربایجان دیلی نین گویا غیری-موسقیللیگیندن چیخیش انتمگه مجبور اندیر. او یازیر: "ساوادسیزلار و عایله عوضولری آراسیندا، اونلارین عادی حیاتیندا آنجاق اونسیت و اسیطه‌سی اولان ایندیکی آذربایجان دیلی، فارس، عرب، مونقول،

أوروبا و شرق ديللرينين قاريشيغي اولوب مونقولوستاندا، توركيستاندا، قافقازدا و توركيده دانيشيلان تورك ديلي دنيلدير "106 مۇلفين غئيري-ايختياري و اوز ايديعالارينين عكسینه اولاراق آذربايجان ديلي نين دونيانين ديگر ديللري ايله گننیش ميقياسدا تاريخي علاقه لريني و اونون تورك ديللري سيستمينده مستقيليگيني اعتراف ائتمهسینه باخمايلاق او، آذربايجانلارين تنزليكله آسيميلياسيا اولونمالاري اوغروندا. چيخيش انديردي. مؤلفه گوره بونون اوچون آذربايجانلارين فارس ديلينده ساوادلليق سويهسيني يوكسلكتمك، اونلاري ايرانين حقيقي ماهيتي ايله تائيش ائتمك كيفايتدير، بئله سياست يئريديلسه، ح.كاتبى يه گوره، آذربايجانلارين تاماميله آسيميلياسيا اولونمالاري اوچون جمعيسي 30-50 ايل كيفايتدير. بئله يوللا الده انديلن ميلى بيرليگين ضروريلگيني مؤلف ميلى بيرليگين باشقا معيارلاري ايله ده "اساسلانديرير". آذربايجان اوچون ميلى ايدنال - مؤلف حساب اندير - ايرانين مستقيليگي و عظمتي و ايران بايراعي آلتيندا اولماق اولمايدير. 107

بئله ليكله، آذربايجانين حاكم طبقه لري پان ايرانيست روحلو بورژوا ضياليلارينين نومائنده لرينين شخصينده اوز ميلى اوزونه مخصوصلوقوندا، تاريخيندن، مدنيتيندن، ديليندن و س. ايمتيناغ انديرديلر. اونلار اوز سوسيال-ايقتيصادي منافعلريني آذربايجان خالقينين ميلى-دموكراتيک حرکاتينين گولنمه سي تهلوکه سيندن آناقاق بو يوللا مودافيعه ائتمگه اواميد بسله بيرديلر.

نه آذربايجان حاكم طبقه لرينين آنتيميلى ايدئولوگياسى، نه ايران حاکيميت اورقانلارينين زوراکيلىق تدبيرلري آذربايجان خالقينين سوسيال و ميلى آزادليق مئيليني محو ائده بيلمه دي. بوندان علاوه، آذربايجانلار اوز تاريخينده ايلک دفعه اولاراق ميلى آزادليق حرکاتي پروگرامينين بير جوخ جهتلريني دقيق صورتده ايفاده ائتديلر. "آذربايجان" قزنتينين خولاصه سيندن گوروندوگو کيمي بو پروگرام اساس ايکي اساس طلبده جمعلشيردي: آذربايجان آذربايجانلار يئندير، - آذربايجان ميلتي ايجتيماعي حياتين موعين ساحه لرينده اوز آنا ديليندن ايسنتيفاده ائتمك حوقوقونا مالیکدير.

بئله ليكله، 1941-1942-جي ايللر عرضينده آذربايجانلارين ميلى شوعورونون مضمونو نيظاما سالينما، ايشلنمه و ثبت اولونما مرحله سيني کئچيرک اوبيئکتىولشميش و آذربايجان جمعيتينده اينفورماسيا موباديله سى نين بير عونصورونه جنوريلميشدي. بوندان علاوه، ميلى شوعورون مضمونو معنوي ايدراک اوبيئکتينه جنوريلميشدي. باشقا سوزله دئسک، آذربايجانلارين ميلى شوعورو اينکيشاف ائتميشدي، بو قيسا دؤور عرضينده ميلى ايدئيا ايرله ي سورولموش و آذربايجان ميلتي نين سپئسيфик ميلى منافعى نين مۇوجودلوقونو، اونون همين منافعى تامين ائتمك طلباتيني عومومي شكيلده عكس ائتديرن ميلى ايدئولوگيا ياراديلميشدي.

کئچميش سوونت ايتيفاقي خالقلارينين، دونيانين بوتون دموكراتيک، موترقي قوملارينين ايمپرياليزم مين ان تجاوزکار دسته سي - آلمان فاشيزمي و ياپون ميليتاريزمي اوزرينده كي بيرگه غلبه سيندن سونرا اسارت آلتينا آلينميش خالقلارين ميلى سوئرئئليگي نين ديرچليشي و دونيادا يئني دؤولتلرين مئيدانا گلمه سي، دونيانين بوتون دموكراتيک قوملارينين سوسيال و ميلى ترقي اوغروندا موباريزه سي اوچون الوئريشلي شرايط ياراندي. آذربايجانلار الوئريشلي شرايطدن ايسنتيفاده ائده رک آذربايجاندا و ايراندا دموكراتيک دگيشيکليليکلر، ميلى آزادليق موباريزه سي بايراعي قالدیرديلر.

1945-جي ايلين سننتيابر آينين اوچونده تبريزده 77 نفر دن عيبارت بير قروپ طرفيندن آذربايجاندا مستقييل سياسي پارتيا - آذربايجان دموكرات پارتياسى نين (ادپ) يارانديغيني و اونون مقصد و وظيفه لريني اعلان ائدن موراجعتنامه ياييلدي. اساس وظيفه کيمي

آشاعيداكي طلبلر ايرملي سورولوردو: (1) آذربايجان خالقينا داخيلي آزادليق و مدني موختاريت وئريلمهسي، (3) مکتبه درس لرین آذربايجان (اوچونجو صيفه قدر آنجاق آذربايجان ديلينده) و فارس ديلرينده آپاريلماسي، (9) آذربايجانلارین مجلسده داها عدالتلي و موتناسيب شكيلده (دئوتاتلارين 1/3 آذربايجاندا سئچيلمه ليدير) تمثيل اولونمالاري، (2) همين وظيفلري يئرینه يئتيرمک اوچون ايالت و ويلايت انجوملر ينين تشکيل انديلمه سي. 108

سئپتيا برين 5- ده آدپ-نين اورقاني - "آذربايجان" قرنتي نين بيرينجي نومره سي 2 صحيفه، 2 ديلده: فارس و آذربايجان ديلرينده چاپ اولوندو.

آدپ اوز فعاليتي نين ايلک گونلر يندن آذربايجان ديلي نين تکميللشمه سي و اينکيشافينا خصوصي ديقت يئتيرمگه باشلادي. لاکين پارتيا ني يارادانلارين اساس وظيفه سي اونون ايالت چرچيوه سينده تشکيلات و اراضي جهتن گنئيشلندي ريلمه سي ايدي. آدپ-نين موراجيعت ينين ياييلماسيندان بير آي سونرا پارتيا نين بيرينجي قورولتايي چاغريلدي (02،09،1945) و قورولتايدا پارتيا نين مرانامه سي و نيظامنامه سي قبول اولوندو. موراجيعته ايرملي سورولوموش طلبلر پروقرامدا دقيقلشديريلميش، کونکرئتلشديريلميش و اينکيشاف اندي ريلميشدي و همين سند دمورکراتيک قورولرين فعاليتينه ايستيفامت وئرن اساس سنده چئوريلميشدي.

ايندي آذربايجان خالقي ميلي آزادليق حرکاتي نين پروقرامينا و بو حرکاتا رهبرليک انتمگه قابيل اولان موتشکيل سياسي قوه يه ماليک ايدي و بو اوزو آذربايجان خالقي نين سياسي تشکيلي يولوندا موهوم آدديم ايدي. همين دؤردن آدپ آذربايجانلارین ميلي تي نين تشکيلاتچيسي، اونلارين اوز سوسيال و ميلي آزادليق حرکاتي نين رهبرينه چئوريلير. ميلي ايندولوگيا دا اينکيشاف انتمک، تکميللشمکه ايدي. بئله كي، آدپ پروقرامي نين پرنامبولاسيندا (موقديمه) آذربايجان خالقي نين اوزونوتصديق، اوز موقداراتيني تعيين انتمگه، خالقين شانلي تاريخينه لاييق اولماغا، آذربايجاني صنايع جهتن اينکيشاف انتميش دمورکراتيک اولکيه چئويرمگه جان آتماسي اوز عکس يني تاپميشدير. پروقرامين "عومومي سياسي مسالهلر" بؤلمه سينده ميلي موختاريت طلبلي ايرملي سورولوردو. "ميلي مساله" بؤلمه سينده گؤستريليردي كي، ميلي حوقوقلارين يئرینه يئتيريلمه سي ايران کونستيتوتسياسي (1906-1907) طرفيندن نظرده توتولان ايالت و ويلايت انجوملر ينين تشکيلي نتيجه سينده مومکوندور. "مدني مسالهلر" بؤلمه سينده آذربايجان يازچيلار و اينجه صنعت خادimler ي ايتيفاق، نتاتر ياراتماق، آذربايجان مدنيتي و ديلي نين دوشمنلرينه قارشي آمانسيز موباريزه آپارماق وظيفه سي قويلوردو. 109

قئيد انتمک لازيمدير كي، ميلي دمورکراتيک حرکات چوخ سورعتله اينکيشاف اندير و هر يني مرحله ده يني وظيفهلر قويوب حل انديردي.

حرکاتين گنئيشلنمه سي و درينلشمه سي زاماني خالقين گنئيش سياسي فعالليغي نتيجه سينده پارتيا نين پروقرامي دقيقلشمه و تکميللشمگه معروض قاليردي. بئله كي، انجوملر ينين تشکيل انديلمه سي ايندياسي اوز آکتوالليغي نين تزليله ايتيردي، دمورکراتيک حرکات آذربايجان خالقي نين سوسيال-سياسي، ميلي تشکيلي نين يني فورمالاريني ايرملي سوروردو.

آذربايجان خالقي مرکزي حاکيميتين اونون حاقلي طلبلرينه عدالتلي موناسيبتينه آرخاينلاشماغي آرزو انتمه يهرک 1945-جي ايلين نويا بريندا آدپ-نين رهبرليگي ايله کوتلوي بيغي نجاقلاردا اوز نوماينده لر يني سئچمگه باشلادي، همين نوماينده لر خالقين ايراده سي نين

ایفاده‌چیسی کیمی میلی کونفرئسی (20.خ.1945) تشکیل ائتدیلر. میلی کونفرئس اوزونو موسیسلر مجلسی اعلان ائدیپ 39-نفر دن عیبارت میلی کومیتہ تشکیل ائتدی.

میلی کومیتہ مووقتی حؤکومتین وظیفه‌سینی ایجرا ائتمه‌لی و میلی مجلسه سئچکیلر کئچیرمه‌لی ایدی. میلی کونفرئسین ایجلاسیندا ایران شاه‌نین، ایران مجلسی‌نین صدرینین و باش ناظیرین آدینا قبول ائدیلمیش مکتوبدا انجوملرین تشکیلی ایدنیاسی‌نین سونراکی اینکیشافی عکس اولونموشدو.

مکتوبدا قنید ائدیلمیش کی، آذربایجانلیلار میلیت، دیل، عادت-عنعنه باخیمیدان میلئتیر و میلی موختاریت ایرانین بیرلیگی و بوتؤلوجلونگه قارشی یونلمه‌میشدیر. دونیانین هر بیر حیاتا قابیل میلیتی کیمی آذربایجان میلیتی‌نین میلی حؤکومت یاراتماق حوقوقو وار و میلّت اوزو آذربایجان دموکراتیک اساسلارلا ایداره ائتمک قابیلیتینه مالیکدیر. یوخاریدا قنید اولونان عالی روتبه‌لی رسمی شخصلره بیلدیریلیردی کی، آذربایجان خالقی میلی مجلسه سئچکیلر کئچیرمک و میلی حؤکومت تشکیل ائتمک عزمینده‌دیر. 110 مکتوبدا همچنین بیلدیریلیردی کی، میلی کونفرئس میلی کومیتیه آذربایجان دیلینی بوتون "دؤولت ایدارلرینده ایشلمگی" تاپشیرمیشدیر. 111

دموکراتیک حرکاتین درینلشمه‌سی و گئنیشلنمه‌سی آذربایجان خالقی‌نین آیریلماز سوئرئن حوقوقلارینین تدریج حیاتا کئچمه‌سینه شرایط یارادیردی. میلی کومیتہ میلی مجلسه سئچکیلر کئچیرمگه باشلایاراق همین کامپانیانی 27, 11, 1945- دن 01, 12, 1945 (1324 جو ایلین آذر آیینین 6 دان 10-آ دک) قدر وخت عرضینده باشا چاتدیردی. میلی مجلسه 100 دنپوتات سئچیلیمیشدی، دنکابرین 12-ده میلی مجلسین ایلك ایجلاسی اولدو و همین ایجلاسدا میلی حؤکومت تشکیل ائتمک قرا آلیندی. آدپ-نین. بیرینجی کاتیبی س.ج. پیشه وری حؤکومتہ باشچی تعیین اولونموش و انله همین گون حؤکومت عوضولرینی میلی مجلسه تقدیم ائتمیشدیر. میلی حؤکومت 11 ناظیرلیکن، عالی محکمه و باش پروکورورلوقدان عیبارت ایدی. حؤکومتین ایستروکتوروندا خارجی ایشلر ناظیرلیگی و موذافعه ناظیرلیگی نظرده توتولمامیشدی، بو دا آذربایجان خالقی‌نین ایرانین دؤولت بیرلیگینی قورویوب ساخلماق نیتینی تصدیق ائدیردی.

میلی حؤکومتین تشکیلیندن سونرا آذربایجانلیلارین سیاسی جهتن فورمالاشمیش میلته چئوریلمه‌سی پروسئسی باشا چاتیر و اوز موقدراتینی تعیین ائتمک و سوئرئن حوقوقلاری حیاتا کئچیر.

بنله‌لیکله، اوز ائتتیک اراضیسی و بوندان سونرا هم ده سیاسی اراضیسی، اوز میلی دیلی و بوندان سونرا دؤولت دیلی، اوز قانونونریجی و ایجرائندیجی حاکیمیت اورقانلاری و میلتن بوتون طبقه‌لرینی احاطه ائدن رهبر سیاسی پارتیاسی اولان آذربایجانلیلار تشکیلات جهتن میلی تشکولو باشا چاتدیریر و هم ده بو زمان تکجه یوکسک موترقی، دموکراتیک، سیاسی، وطنپرورلیک شو عورو دنیل، هم ده میلی شو عور نومایش ائتدیریرلر. میلی-دؤولت قوروجولو غونا باشلانماسیندان سونرا آذربایجان خالقی‌نین اینکیشافیندا، اونون میلی فورمالاشماسیندا یئنی مرحله باشلاییر. آذربایجانلیلارین میلّت کیمی حقیقی سوسیال فورمالاشماسی، میلی شو عورون ائنینه و درینینه یاییلاراق فورمالاشماسی محض همین واختدان باشلانیردی، جونکی جمعیتین سوسیال ایستروکتورو قاریشیق خاراکنترلی ایدی، صنایع یوخ ایدی، اینفرا- ایستروکتور اینکاشاف ائتمه‌میشدی، کند تصروفاتیندا یاریم- فئودال موناسیبتلر و بسیط ایستحصال واسیطه‌لری حؤکم سوروردو، اساسن ساوادسیز اولان خالق اوز یازیلی-ادبی دیلینی بیلمیردی، آذربایجان ادبیاتی اینکیشاف ائتمه‌میشدی، آذربایجان تاریخی تمایله اؤیرنیلمه‌میشدی.

بئله ليكله، ميلي آزادليق، دموكراتيک حرکاتين غلبه سي آذربايجان خالق نين سوسيال-اقتصادي و مدني اينكيشافي و دنمهلي اونون ميلته چنوريلمه سي اوچون الوريشلي شرايط و ضروري اورقانلار ياراتميشدي.

ميلي حؤکومتين ايجتيماعي هياتين همين ساحه لر ينده كي فعاليتي حاقيندا آز اثرلر، او جومله دن ناميزدليک ديسنر تاسيالاري

يازيلماسي 112.

بونا گوره ده خالق آراسيندا ميلي شو عورون سونرا كي اينكيشافي و ياييلماسي ايله باغلي مساله لر اوزرينده داينماق داها ضروريدير.

بوخاريدا قئيد انديلميشدي كي، اوز ميلي دوولتي نين يار انماسي آذربايجان ميلتي نين ميلي شو عورونون اينكيشافي نين يوكسك سويه سيني گؤستريردي. لاکين، دنينلر آذربايجان سياسي، ايجتيماعي، مدنيت خادimler نين ان قاباقجيل حيصه سي اوچون دوغوردور. اساس طبقه لر عنعه وي اولراق داها يوكسك سوسيال، سياسي، نينكي ميلي، شو عورا ماليک ايديلر. هر هانسي بير ميلتين ميلي شو عورو حاقيندا اهالين ساوادليليق سويه سي و تاريخي سوبينکت کيمي ميلت، اونون بوتون سجه لري حاقيندا ايستحصال اولونموش و موباديله اولان اينفورماسي نين (ايک نوبه ده آنا ديلينده) ميقداري ياخود جمعي اساسيندا موحا کيمه يوروتمک اولار. معلومدور كي، هم فارس لارين، هم ده آذربايجان لارين ساوادليليق سويه سي چوخ آشاغي ايدي. ميلي اينفورماسي دان دانيشارکن قئيد انتمک لازيمدير كي، ايگير مينجي عصرين 40-جي ايللرين اولينه جن بئله اينفورماسيا جمعيتده گندن اينفورماسيا موباديله سينده، خصوصن آچيق (لنقال) و موتشكيل اينفورماسيا موباديله سينده چوخ جوزي يئر توتوردو.

بوخاريدا دنينديگي کيمي، ايک دفعه بئله موباديله، قيسا وخت عرضينده اولسا دا، نيسبتن موتشكيل فورماني 1941-1942-جي ايلرده آلميشدير.

مضمون اعتباريله ميلي اولان اينفورماسي اين ايستحصالي و ياييلماسي 1942-جي ايلين اولينده داينديريلسا دا (1321 جي ايلين فروردين آي نين 12 ده آذربايجان قزتي نين باغلانيلماسي) 1944-جو ايلين سونرالاريندان تزه دن باشلانميش، 1945-جي ايلين سننتيابر يندا ايسه داها گننيش شكيلده داوام انديرميشدي. 1945-جي ايلين سننتيابر يندان باشلانان مرحله اونولا سجه لير كي، نينكي موباديله اوچون تقديم انديلميش اينفورماسيا، همچنين آذربايجان لارين ميلي دموكراتيک پارتيدادا تشکيل اولونمالاري ميلي شو عورون سورعتله آرتماسينا سبب اولوردو. اگر حرکاتين باشلانقچيندا آذربايجان لارين ميلي بيرليگي آدپ-ده تشخيص اولونوردوسا، سونرالار بورا ميلي كونقرئس و ميلي کوميته ده علاوه اولوندو: ميلي مجلسين و ميلي حؤکومتين تشکيليندن سونرا آذربايجانين الده اولونموش سياسي، اراضي و ديل بيرليگي آذربايجان لارين اوز ميلي حياتلاري حاقيندا بوتوو تصورلرينين اساس منبعينه چنوريلدي. باشقا سوزله واحد آذربايجان و آذربايجان ميلتي آذربايجان لارين شو عوروندا بير-بيري ايله باغلي آلايش، تصور، مقصد سيستمي کيمي ثبت اولونوردو. بو اونو گؤستريردي كي، آذربايجان لارين شو عوروندا ميلتين بيرليگي، سوئرئئليگي و اوزونه مخصوصلوغو ايدئياسي داها دولقون عکس اولونموشدو. بونولا بئله، آذربايجان لارين اوز خالق نين انتنوگننزي و تاريخي، اونون قوهوم و قوهوم اولمايان خالقار و ميلتير سيستمينده يئري، آذربايجان ديلي نين، مدنيتي نين، ادبياتي نين خصوصيتلري، ميلي خاراکتئر و س. حاقيندا تصورلري بوخاريدا دنين سببلره گوره سطح، داغينيق ايدي، يا دا هنج يوخ ايدي. اوزو ده 40-جي ايللرين اوللرينده "آذربايجان" قزتي صحيفه لر ينده صؤحبت اکپ ايکي قورولتاي نين سندلرينده تاريخي عنعه و انتنيک شو عورا ويغون اولراق قئيد انديلن آذربايجان ياخود ايران تورک ميلتيدن

دئیل، آذربایجان میلئیندن گئدیردی. هم "تورک"، هم ده "آذربایجان" تئرمینلری عینیی بیر خالقیی ایفاده ائتسه ده، آذربایجانلیلارین ائتئونیملرینین (میلی سویهده) بیردن-بیره دگیشمهسی ائتتیک شو عورو دگیشدیره بیلمزدی.

آذربایجانلیلارین ائتئونیمی نین بو جور دگیشمهسی اونلاری ایرانین دیگر آذربایجانلیلاریندان آیرسا دا، همین زاماندا آذربایجانلیلارین معنوی فعالیتیی اوچون اساس مساله ائتئونیم و ایران میقیاسیندا میلی بیرلیک یوخ، آذربایجانلیلاری اؤز تاریخی، مدنیتی و س. اولان موسقیل و اؤزونه-مخصوص میلت کیمی گؤسترن اینفورماسیا ایستحصالی و یاییلماسی ایدی. آذربایجانلیلارین معنوی فعالیتیی نین همین جهتی دمورک ائیک حرکاتین تاثیریی ایله بدیییی یار ایدجیلیق یولونا قدم قویموش شاعیرلرین فعالیتینده موهم یئر توتوردو. اونلارین آذربایجان میلتی نین موسقیلیگی و اؤزونه مخصوصلوغو ایدنیاسینا موناسیبتی یئددی مؤلیف طرفیندن میلی حؤکومتین عونوینا یازیلیمیش "آذربایجان" شعرینده عکس اولونموشدور. پونتیک مکتوبدا آذربایجان خالقینی تاریخی کئچمیشیندن، خصوصن همین تاریخی زردوشتون، آتروپاتین آدلاری، میدیا دؤولتی ایله باغلی مرحلهلریندن، بابکین، جاونشیرین آدلاری ایله باغلی شانلی صحیفه لردن، کیتابی دده قورقود داستانی کیمی فولکلور اینجیسی یار ایدلیمیش آنا دیلیندن دوغان غرور حیسی عکس اولونموشدور. مکتوب مؤلیف لری آنا دیلی و میلی تاریخه محبتلرینی خصوصی قئید اندرک ساختالاشدیر یجیلارین ایفتیرالارینی قطعیتله رد ائدیرلر. شعرده آذربایجان مدنیتی نین قدیملیگی و زنگینلیگی، میلی بیرلیگین مؤحکمندیلمهسی و آنا دیلی نین اینکیشاف ائتدیریلمهسی ضرورتی آیرجا قئید ائدیلر. شعرده یئنه ده "آذربایجان آذربایجانلیلاریندیر" شو عاری، میلی باریشیغا، خالقین نایلیت لری مودافیعه یه چاغیریش اؤز عکسینی تاپمیشدیر. 113

1941-جی ایلدن اعتیارن آذربایجان شاعیرلرینین یار ایدجیلیگی مرکزینده آذربایجانین و آذربایجان خالقینی منافی دوران میلی وطنپرورلیک مؤوضوعو مو عین یئر توتماغا باشلاپیر. آذربایجان شاعیرلر انجومنی (1945) یار ایدلیماسی و همین جمعیتین آذربایجان یازیچیلار و شاعیرلر ایتتیفاقینا (1946) چئوریلمهسی ایله همین منیل اینجه صنعت و مدنیت خادیملرینین یار ایدجیلیغیندا آپاریجی مؤوقع قازانیر. ایتتیفاقین اورقانی "شاعیرلر مجلسی" آنتولوگیاسی نین بیرگه 3-4-جو نومرلرینین صحیفه لرینده م.بیریا میلی دؤولت قورولماسینی ترنوم ائدیر، م.جاووشی آذربایجان دیلی و اونون حامیلرینه عومومخالق محبتینی عکس ائتدیریر، م.گولگون وطن خاینلرینی دامقلاپیر، م.درفشی میلی بیرلیگه چاغیریر، ه.صحاف میلی حؤکومت ایله فخر ائتدیگینی بیلدیریر، ی.شیدا آذربایجان خالقینی تاریخییی ساختالاشدیر انلاری ایفشا ائدیر، م.ب.نیکنام میلئین موجودلوغو اوچون دیلین رولونو گؤستر مگه جالیشیر، م.ایمن آنا دیلینه داها فعال صورتده بییلمگه چاغیریر. 114

اگر میلی حؤکومتین یار ایدلیماسیندان اولکی مرحله ده میلی ایدئولوگیا قزئت لر، ژورنال لار، یار ایدجی بیرلیکلر، مدنی تاسیساتلار، پارتیا و ایجتیماعی بیغینجاقلار، کوتلوی میتینگلر و اسیطهسی ایله یاییلر دیسا، میلی حؤکومت مئیدانا گلندن سونرا بورا ایندییه قدر آنتی میلی فونکسیا یئرینه یئتیرن ماعاریف سیستمی و آذربایجان رادیوسو (1946) ده علاوه اولونموشدو. بونونلا بنله، هله ده آذربایجانلیلارین سوسیال و میلی حیاتی نین بو و یا دیگر جهتینه حصر ائدیلیمیش، موداکیره اولونان مسالهلر حاقیندا بو و یا دیگر درجهده تام و ثابت تصور وئرن اثر یازیلما میشدی. بو جهتن ف.ابراهیمی نین آذربایجانین قدیم تاریخی حاقیندا یازدیگی کیتابچا بؤوک ماراق دوغورور. کیتاب اولجه مقاله لر شکلینده "آذربایجان" قزئتینده چاپ ائدیلیمیشدیر. کیتاب قدیم تاریخه حصر ائدیلسه و مؤلیفه معلوم معلوماتلار اساسیندا، خصوصیه "آذربایجان تاریخی" نین 115 بؤوک تاثیریی آلتیندا یازیلسا دا، همین گونلرد، اثرده آذربایجان (میدیا) - فارس موناسیبت لری عکس

اولوندوقوندان، چوخ آکئوال سسلنيردي. مؤليف همين گونلردهکي آذربايجان تاريخينه مؤوجود باخيشلاردان چيخيش اندهرک قديم ميدياليلارلا قديم فارسلارين قوهوملوغو، ميدياليلارين ايران منشالي اولمالاري، ميديا و فارس ديبلرين قوهوم اولمالاريني تکذيب انديردي.

مؤليف تاريخي نومونهلر اساسيندا اؤز اوخوجولارين آذربايجانليلارين مدنې جهتنن فارسلاردان اوستون اولدوقلاري روحدا تربيه انتمک، اولارلا قديم آذربايجانليلارين مستقيلليگي، اؤزونه مخصوصلوغو، سيويليزاسيالليغي و آتوختونلوغو ايدنياسيني تلقين انتمگه سعي انديردي. کيتابدا قهرمان کنچميش، آذربايجان خالقي نين تاريخي نين عظمتي ايله ايفتيخار حيسي عکس اولونوب، فارس ميلتي نين حؤکمر ايلليغي نين ابدې اولماماسي، اونون اينديکي آغالغيغا سون قويماغين مومکونلوگو ايدنياسي اساسلانديريليردي.

مؤليف ميدياليلاردا اؤز دؤولتي نين مودافيعه عزمي نين، وطنپرورليک حيسلرينين يوکسک اينکيشافيني خصوصي قنيد اندير. 116 دنيبلنلري ينکونلاشدير اراق مؤليف يازير: "وطنيميزين آدي آذربايجان، ميلتيميزين آدي دا آذري (آذربايجانلي) دير،، 117 و علاوه اندير: "آذربايجان ميلتي مستقيل بير ديله و تاريخه ماليک اولوب... 118"

کيتابين اساس مودعالارينين قيسا شرحي گؤسترير کي، مؤليف اؤز ديقتيني **ميديانين** بير حيصه سي اولان آذربايجانين قديم تاريخي نين بعضي صحيفه لرينه تصادوفن يۇنلتمه ميشدير. مؤليفين عقيده سینه گور، محض آذربايجانين تاريخي نين همين دؤورو آذربايجان-فارس موناسيبتلرينين اينديکي وضعيتي ايله داها چوخ سسلشير. اؤز مستقيلليگيني فارسلا موباريزمه ايتيرن ميديانين نومونه سي، مؤليف پافوسو بير مقصده خيدمت انديردي؛ آذربايجانليلارين اؤز مستقيلليگي و اؤزونه مخصوصلوغو قوروماق، قديم ميديانين آجي طالعيندن قاچماق اوچون خالقين آز ادليغي و مستقيلليگي اوغروندا موباريزه نين ضرور ييلگيني درک انتمه لرينه يارديم انتمک.

بونولا بنله آذربايجانليلارين ميلي حياتي نين بير چوخ مسالهلري ايشلنمه ميش قاليردي. بوندان علاوه، يوخاريدا دنيبلديگي کيمي آذربايجاندا کناردا چوخلو آذربايجانلي ياشاسا دا، ميلي مسالهنين مضمونونا ايراندا واحيد آذربايجان (تورک) ميلتي تصورو داخيل انديلميردي. ميلي ايدنولوگيا و آذربايجان ميلتي حاقيندا بوتؤو تصور آذربايجان ضياليلارينين هنج ده بوتون نومایندهلري طرفيندن قبول انديلميردي، همين تصورو لرین گننیش کوتله لرین عادي شوعورونا نوفوذ انتمه سي اوچون گننیش ايمکانلار يوخ ايدې. قنيد انديلدیگي کيمي آذربايجان ميلتي ايدنياسي آذربايجان (ايران) تورک انتتيک شوعورو ايله ضيديت تشکيل انديردي.

معلوم اولدوغو کيمي، ايران، او جومله دن **آذر** بايجان ايرتيجاچي، آنتي دموکراتيک حاکيم قوولر خارجي اولکلرين يارديمي و سيلاحين گوجونه 1946-جي ايلين آخيريندا آذربايجانليلارين ميلي آز ادليق، دموکراتيک حرکاتيني قان ايچينده بوغولار.

بوندان سونرا ايرانين شاهليق رژيمي آذربايجان اوزرينده حؤکمر انليغيني برپا ائتدي، آذربايجان خالقي نين ميلي-دموکراتيک ناييلتيريني لغو اندهرک اونو يئنيدن ازلين ميلت وضعيتينه سالدي. حاکيم دايرملرين کوبود زور اکيلىق تدبيرلري ميلي حاکيميت دؤورونده مئيدانا گلْميش ميلي تشکيلات و موتشکيل علاقه لري داغيتدي.

بوندان علاوه، ايرانين حاکيم دايرملري طرفيندن آذربايجان ديلي و مدنيتينه قارشي اؤزونو گؤسترن نيفرتي 119 موعين معنادا آذربايجانليلارين ميلي شوعورونون آرتماسينا کؤمک گؤستريردي، چونکي آذربايجان خالقي نين دوشمنلرينين حرکاتلري ميلي علاقه لري مؤحکم لنديرن و نسيللرين علاقه سيني تامين ائدن عومومي نه وارديسا اونا قارشي يۇنلميشدي.

میلی-دموکراتیک حرکات آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون سونراکی اینکیشافی و گنیشلنمه سینده موهم مرحله تشکیل اندیر.

میلی دموکراتیک حرکاتین یاتیریلماسینا، دؤولت، سیاسی، دموکراتیک تشکیلاتلارین داغیدیلماسینا باخمایارق، آذربایجان خالقی میلی وارلیغین و بیرلیگین ایدئال فورماسی اولان میلی شو عوردان محروم اولمادی. آذربایجان خالقی اؤز سیاسی، سونرالار اینضیباطی-اراضی، رسمی - دیل، مدنی بیرلیگی مؤحکم لندیرن ایستروکتورلاری ایتیرسه ده میلی آزادلیق حرکاتی اتناسیندا الدهه انتدیگی ایدئال بیرلیگی، همین ایدئال بیرلیگین رنال بیرلیگه چنوبرمک عزمینی قورویوب ساخلادی. ایراندا آذربایجانلیلارین میلی اینکیشافی، میلی شو عورونون سونراکی اینکیشافی آذربایجان میلیتین عونصورلری، علاقه لری، بوتؤولوگو حاقیندا تصورلری دقیقلشدیرمک و اینکیشاف انتدیرمکله یاناشی بنله بیر سوالا جاواب تاپمالیدیر: میلی بیرلیک ایدنیاسینی رنال میلی بیرلیگه نجه چنوبرمهلی؟

نتیجه

نظردن کچیریلن دؤورده ایران آذربایجانلیلارینین اساس حیصه سینی، ایالت اهالیسی نین بؤیوک اکثریتینی تشکیل اندن آذربایجان آذربایجانلیلاری اساسن تام سوسیال ایستروکتورا مالیک ایدیلر. آذربایجانین سوسیال ایستروکتورونون انتتیک باخیمدان ان قاریشیق کومپوننتینی مأمورلار تشکیل اندیردی.

ایراندا قاجار سولالهسی نین حاکیمیتی نین (1796-1925) اوللریندن 1906-جی ایله قدر آذربایجان باشلیجا اولراق حاکیم سولاله نین و یئرلی اعیانلارین نومایندهلری ایداره اندیردی.

همین دؤور عرضینده آذربایجانین وارلی طبقه لرینین نومایندهلری اولکهنین ایداره اولونماسیندا قاجار سولالهسی ایله فعال امکداشلیق اندیردی، آذربایجان حربی حیصه لری سولاله نین اساس دایاغینی تشکیل اندیردی. 1905-1911-جی ایللر ایران بورژوا اینقیلابی زامانی ایستر آذربایجاندا (آذربایجان ایالت انجونی)، ایسترسه ده بوتؤولوکده اولکهد (ایران حؤکومت کابینه لری، مجلس، سیاسی و س. تشکیلاتلار) آذربایجانلیلارین نوفوذو داها دا آرتدی.

1911-جی ایلین سونوندان 1917-جی ایله قدر آذربایجان ایرانین نومینال حاکیمیتی آلتیندا اولوب فاکتیک اولراق اؤز سیاستینده یئرلی وارلی، یاریم-فئودال دایرملره آرخالان روسیانین پروتکتوراتی ایدی. روسیادا فئورال اینقیلابی و باشلیجا اولراق اوکتیابر (1917) اینقیلابیندان سونرا هم آذربایجانین دموکراتیک قوملری، هم ده ایرانین مرکزی حاکیمیتی ایرانین آذربایجان اوزرینده نظارتینی گؤجلندیرمگه سعی اندیر و ایالت مرکزی حؤکومتین قانونی نومایندهلرینی گؤندریمک یولو ایله بورادا قانونچولوق و قایدا-قانونو تامین ائتمگه سعی اندیردی.

آذربایجاندا دموکراتیک قوملرین نوفوذونون آرتماسی و ایرانین یاریم-فئودال مولکدارلارینین اولکهنین میلی مستقیلیگینین ضررینه بؤیوک بریتانیایا آرخالانراق اؤز مؤوقعلرینی قورویوب ساخلماق جهدی آذربایجان دموکراتلاری ایله تنهران حؤکومتی آراسیندا جیدی ضیدیتلرین مئیدانا چیخماسینا و نتیجه ده 1920-جی ایله ش.م. خیابانی نین باشچیلیغی ایله دموکراتلارین عوصیانینا سبب اولدو.

دموكراتيك حرڪاتين ياتيريلماسيندان سونرا (09. 1920) ايالتده ايرانين آذربايجان اوزرينده حقيقي سوئروئوليگي برپا اولوندو و ايراندا 1921 -جي ايلين فئورال دؤولت چئوريليشيندن سونرا داها دا مؤحڪملندي.

1921-1925-جي ايللر عرضينده آذربايجان بورژوازياسي، ضياليلارين بير حيصه سي و خصوصن عالي روتبلي حربي مأمورلار اولكهنين مركزلشديريلمهسي سياستين حياتا كنجيريلمهسينده، قاجار سولالهي نين دنوريلمهسي و رضا خانين ايرانين يئني ايرئي شاهي اعلان اولونماسيندا اهميتلي رول اويناديلار. بوتون بونلار آذربايجانلارلين ايرانين حربي- بوروكراتيك سيسنئمينده نوفوذنون گوجلنمهسینه سبب اولوردو.

سولالرين بير-بيريني عوض انئمهسي اولكي كيمي آذربايجان حاكم طبقه لرين سوسيال و ايقئيصادي وضعينه هنج بير منفي تاثير گؤسترمهدي.

اينضيباطي-ايداره اورقانلارين تئهراندا مركزلشمهسي، حربي قوولره ايستيناد ائتمك، حاكم طبقه لرين منافعيني قوروماغا يؤنلديلميش تهلوكسيزليك و قايدا-قانونون مؤحڪملندييلمهسي اوچون گؤرولن تدبيرلر، ايالتدن وئرگيلري موننظم شكيله بيغماغا چاليشان مركزله اوللر مركزي حؤكومه وئرگيني تصادوفدن-تصادوفه وئرن، ياخود هنج وئرمهين آذربايجان آراسينداكي موناسيبتلري بيرنجينين خيئرینه اولراق تنظيملمك ايمكانيين خيئلي آسانلاشديردي. آذربايجانين بورادا اساسن فارس و غييري- آذربايجانلي يوكسك روتبلي مأمورلارلا تمثيل اولونان دؤولت طرفيندن ايستيمارينين سونرالار داها دا گوجلنمهسي و گئنيشلنمهسي اوچون شرايط ياراندي. فارس عونصورو آذربايجانين يوخاري و اورتا طبقه لرين قارشيلقلي موناسيبتلرینه ائله بير دگيشيكليليك گئيرمهدي، او، پرينسيپ اعتباريله بيرنجيلرين منافعينه خيدمت انديردى، و ايالتين مجموع ايستيمارينين اساس اگئنتي صيفتينده چيخيش انديردى. بوندان علاوه فارس ياخود غييري-ميلي عونصور ايالت اينضيباطي آپاراتيندا هميشه اولموشدور. لاکين همين عونصورون 1926-جي ايلدن اعتبارن ايالت اينضيباطي آپاراتيندا و ديگر ايداره و موسيسهلرده اوستونلوك تشكيل ائتمگه باشلاماسي ايالت-مركز و فارس-آذربايجان موناسيبتلرینه يئني رنگ وئيردي. مأمورلار اؤزلرينين مركز و ايالت، ايالتده ايسه موختليف طبقه لر آراسيندا واسيطهچيلىك فونكسيالارينا باخماياراق تدريجن حاكم ميلتين، ايستيمارين سيموولونا چئوريلير، آذربايجانلارلا زورلا قبول ائتديريلميش، ايالتين حاكم طبقه لري ايله هنج بير گئنتيلىك باغليلىغي اولمايان خاريجي قووه صيفتي ايله چيخيش انديرديلر.

بنلهلكه، آذربايجاندا مأمورلار نينكي نيسبي مستقىل بير طبقه (هر يئرده اولدوغو كيمي) كيمي، هم ده غييري-يئرلي، غييري-ميلي، آيريجا ائنتيلىك بير قروپ تشكيل انديرديلر. مأمورلارين اؤزلرينين خصوصى كورپوراتيو منافعينين اولماسي اونلارين ايستر اورتا، ايسترسه ده حاكم طبقه لره موعين ضيديتلره گيرمهسینه سبب اولوردو.

بوتون بونلار حاكم فارس ميلتي ايله عئنيلىشديريلن مركزه قارشي عومومي ناراضيلغا سبب اولوردو. نظردن كنجيريلن دؤور عرضينده همين طبقه لري ميلي طلبلر ايرملي سورمهسلر ده اونلارين ايقئيصادي منافعيني تامين انده بيلهجك هر هانسي بير قووهني مودافيعه ائتمگه حاضر ايديلر، اؤز سوسيال-ايقئيصادي، ميلي پروبلملريني حل ائتمك مئيلي آرتيردي.

سوسيال-ايقئيصادي وظيفه لرين ميلي طلبلرله چولغالاشماسي اونلارين قارشيلقلي علاقه ده، ميلي جهتين فورما، دموكراتيك جهتين مضمون كيمي چيخيش ائتمهسي شكلينده حليني نظرده توتوردو، مساله محض بو جور، آذربايجاندا ميلي، دموكراتيك رئزيمين برقرار

اولماسينا گنيريب چيخاران ميلي-دموكراتيک حرکات زاماني حل ائديدي. همين حرکاتين مغلوبيتي ميلي مسالهين دموكراتيک اساسلارلا قطعي حليني تاخيره ساليدي.

آذربايجان ميلتي نين سوسيال ايستروكتورونون، اونون فارس ميلتي و مرکزي حاکيميه مونايسي تي نين بئله اوزونه مخصوصو غو، اونلارين سونراکي دگيشيکليکلي آذربايجانلارين ميلي شو عورونون و ميلي ايديوولوجياسی نين اينکيشافي نين اوزونه مخصوصو غونو شرطلندير ميش اولدو.

آذربايجانلارين ميلي شو عورونون اينکيشافي ايکي مرحله دن کچير: اون دوقوزونجو عصرين آخيرلاريندان ايگيرمينجي عصرين 20-جي ايللرين اورتالارينا کيمي، 20-جي ايللرين اورتالاريندان 40-جي ايللرين اوللرينه کيمي.

بيرينجي مرحله اونونلا خاراکتريزه اولونور کي، اگر آذربايجانلار اساسن اننتيک شو عورا، وطنپرورليک حيسينه، يوکسک سياسي شو عورا ماليک ايديلرسه و اوزلريني آذربايجان تورکلي حساب ائديرديلرسه، آذربايجانلي ضياليار اساسن آذربايجانلاردا ايرانليق اوريننتاسياسي تربيه انتمگه سعي ائديرديلر. اگر آذربايجان ضياليارينين نومايندهلرينين بعضيلرينه ايرانيزم ايران تبعهليگي معناسي داشيبيديسا، ديگرلرينه اننتيک چالار کسب ائدرک، فارس ميلتيني ايفاده ائدن آنلايش کيمي قورائيردي.

همين دورده ايران ايجتيماعي فيکرينده فارس ميلتي آنلايشي ثبت اولونمسا دا، ايران اهاليسي نين فارس ديپلي بيريک کيمي قبول ائديلمهسي، "ملت ايران" ("ايران ميلتي") نترميني نين آنجاق سوسيال، دؤولت بيريگيني بيلديرمهسي دنبييل هم ده اننتيک بيريگي نظرده توتماسيني گؤستريردي.

آذربايجان ضياليارينين بير حيصه سي آذربايجانلارين ايران جمعيتينده سوسيال-ايقتيصادي، سياسي، مدني وضعيتينه گؤره اونلاري فارس ديپلي ايران ميلتي نين ترکيب حيصه سي حساب ائديرديلر. بونونلا بئله ضياليارين بعضي نومايندهلري آذربايجانلارلي موستقيل تورک بيريگي کيمي نظرده کچيريرديلر و بو دا ايلتین اهاليسي نين عادي شو عورونون مضمونونا اويغون اولسا دا مسالهين بو جهتي ياراديجي ضياليارين اثرلرينده اوز عکسيني تاپماميشدير. اگر آذربايجان ضياليارينين بير حيصه سي نين فعاليتينده ايرانچيلارين، عوموميلى (ايران) بيريگين، ميلي (دؤولت) ديپلين تبليغي اساس يئر توتوردوسا، آذربايجانلارين ميلي موستقيلليگي، اوزون مخصوصو غونون تبليغي تصادوفدن-تصادوفه آپاريليردي.

بيرينجي مرحله نين آخيرلاريندا آذربايجان ضياليارينين پان ايرانيست مؤوقعه دوران قيسي آذربايجانلارين آري، ايران منشالي اولمالاري ايدنياسيني، اونلارين تنزليکه آسيميلياسيا اولونماسيني تامين ائدمک پروقرامي ايشلهيب حاضيرلاي و "اساسلانديردي".

آذربايجانلارين ميلي موستقيلليگي و اوزونه مخصوصو غونون طرفدارلاري ايسه يا پراکتیکی اولراق فعاليت گؤسترير يا دا شيفاهي تبليغاتلا مشغول ايديلر.

بئلهليکه، بيرينجي مرحله نين سونونا ياخين آذربايجانلار اوزلريني آذربايجان تورکو حساب ائديرديلر و بو ايدنيا ضياليارين بير حيصه سي طرفيندن مودافيعه اولونوردو، لاکين ضياليارين داها تانينميش و حاکيم دايرلره ياخين نومايندهلري آذربايجانلار اوللارين ايران، آري منشالي اولمالاري فيکريني تلقين انتمک اوچون گننيش ايدئولوژي کامپانيا آپاريرديلر. باشقا سؤزله، آذربايجان ضياليارينين

گۆرکملی نومایندهلری آنتی میلی ایدئولوقلارا، حاکیم میلتنین منافی نین ایفادهچیلرینه چئوریلدیله، هر حالدا همین ضیالیلارین مووقعی آذربایجان حاکیم طبقه لرینین سیاسی، منافی ایله مو عین اولونوردو.

ایکینجی مرحله ایگیرمینجی عصرین 20-جی ایللرینین اورتالاریندان آذربایجان میلی نین مظلوم میلته چئوریلمه سی ایله باشلانیر.

موسقیم صورتده میلی ظولمه قارشی مأمورلارین آذربایجانلی نومایندهلرینین بعضیلری، میلی روللو ضیالیلار مباریزه آپارماغا مجبور ایدیلر. همین طبقه لر میلی و سوسیال ظولمه قارشی موسقیم صورتده مباریزه آپارماق ایقتیداریندا دنیلدیله، اونا گۆره ده بو مباریزه تصادو فی، معنوی، "ضیالی" خاراکتیری داشیبیردی.

ایراندان غیری-فارس میلتنلرین و خالقلارین میلی حوققلارینین پرینسپپال سویده اکپ تانی بیر و موذافیعه انتمگه سعی اندیردی. محض اکپ-نین سندلرینده (1927) ایران آذربایجانلیلاری ایلك دفعه تورک میلی کیمی ثبت اندیلیمیشدی.

بنله لیکله، همین مرحله نین باشلانغیچیندا ایراندان میلی مساله و او جومله دن آذربایجان مساله سی اوزره ایکی ایدئولوگیا فورمالاشمیشدی: بیرینجیسی، آذربایجانلیلاری (و دیگر میلتنلری) موسقیم میلتن کیمی تانیما یان حاکیم میلتنچي و آذربایجان پان ایرانیست ایدئولوگیا سی؛ ایکنجیسی، آذربایجانلیلاری (و غیری خالقلاری) موسقیم میلتن، هم ده تورک میلی کیمی، اولارین اوز موقدار اتینی تعیین انتمه حوققونو تانیان دموکراتیک ایدئولوگیا.

اکپ-نین میلی موناسیبتلر ساحه سینده کی فعالیتی و آذربایجانلیلار آراسیندا میلی شو عورون تدریج یاییلماسی و اینکیشافی سایه سینده 1941-1942-جی ایللرده آذربایجان میلی ایدئوگیا سی و میلی ایدئولوگیا سی ایشله نیب حاضیر لاندی. بو ایشده "آذربایجان جمعیتی" و اونون اورقانی "آذربایجان" قزنتی نین بؤیوک رولو اولموشدور.

میلی دموکراتیک پارتیا فونکسیاسینی یئرینه یئتیرن "آذربایجان جمعیتی" آذربایجان میلی آیدندان چیخیش اندیردی. "جمعیت" میلتن علمی، موترقی آنلابیسا یاخین خصوصی تعریفینی وئرمرک میلتن یارادان عونصورلر سیراسیندا اراضی، دیل، پسیخی خصوصیتلری قنید اندی. همین تعریفدن چیخیش اندن "جمعیت" آذربایجان میلی نین موسقیملیگینی، اوزونه مخصوصلو غونو و آتوختونلو غونو ثبوت اندیردی. "جمعیت" این عقیده سینده گۆره بو میلتن نه تورک، نه آری میلی ایدی، بو - آذربایجان میلی ایدی. "جمعیت" هر هانسی بیر میلتن وارلیغی و اینکیشافی اوچون دلیلین، خصوصن آنا دیلی نین میلتن حیاتی نین موختالیف ساحه لرینده ایشلمه سی نین اهمیتی نین درک انده رک آذربایجان دیلی نین برابرلیگی او غرودا چیخیش اندیردی. او، همچین آذربایجانین ایقتیصادی و مدنی اینکیشافی او غرودا چیخیش اندیر، دموکراتیا شرایطینده آذربایجان میلی نین بیریگی و بوتؤولوگونو تامین انده بیله جک اورقان کیمی ایران کونستیتوسیاسی (1906-1907) طرفیندن نظرده توتولان ایالت و ویلایت انجومنلری تشکیل اندیلیمه سی طلبینی ایرملی سوروردو. بنله لیکله، آذربایجان میلی نین ایندیکی و گله جک وضعیتینی نین مو عین معنادا بوتؤو اینعیکاسی مئیدانا گلیمیشدی، همین اینعیکاسدا گله جک آرزو اولونان وضعیت میلی ایدئولوگیا نین، میلتن بیر سو بیئت کیمی فعالیت پروقرامی نین مضمونو کیمی چیخیش اندیردی.

میلی شو عور و اونون ترکیب حیصه سی اولان میلی ایدئولوگیا دموکراتیک حرکات ایللرینده، خصوصن آذربایجان میلی، دموکراتیک حؤکومتی نین فعالیتی زامانی اینکیشاف اندیریلیمیش، دقیقلشدیریلیمیشدی. آدب-نین، سونرا میلی کونفرئسین، میلی مجلسین و

میلی حوکومتین مئیدانا گلمهسی آذربایجان میلیتین سیاسی و اراضی جهندن تشکیل اولونماسینی باشا چاتدیریب اوز مستقیلیگی، بوتو میلی حیاتیینی تشکیل ائتمه پروقرامی نین حیاتا کنجمگه باشلانیدیغینی گؤستریردی.

اوز موتقیقلر نین فعال و هر طرفلی یاردیمی ایله آذربایجاندا میلی-دموکراتیک حرکاتی یاتیرمیش ایران حاکیم دایرلری خالقین ایجتیماعی شوغورونون موهم حیصه سی اولان میلی شوغورونو اونون الیندن آلا بیلمه دیلر. آذربایجان خالق نین میلی دموکراتیک حرکاتی نین یکنونلاریندان بیری خالقین اوزونو اوز تاریخی و انتتیک اراضیسی، دیلی، مدنیتی، عنعه لری - وارلیق و اینکیشافین سپنسیفیک میلی عامیللری- اولان مستقیل بیر میلیت کیمی داها دریندن درک ائتمهسی اولدو.

ایران جمعیتی نین سونراکی اینکیشافی گؤستریدی کی، میلی مساله، آذربایجان میلیتین، دیلی نین، مدنیتی نین طالعی خالقین داها گنیش طبقه لرینین دیقتینی اوزونه جلب ائتمکده داوام ائدیردی. آذربایجان میلی روحو ضیالیلاری آذربایجان دیلی نین فونکسیالارینی برپا ائتمک اوچون، موباریزه نی بو و یا دیگر شکیلده داوام ائدیردیلر. بو منیل همین زمانا قدر اساسن فارس دیلینده یازیب چاپ ائدیلن مشهور آذربایجان شاعیری م.ح. شهریارین "حیدر بابایا سلام" (1954) پونمسی نین نشریندن سونرا یئنی ایمپولس آلدی.

1960-جی ایللرده ایراندا سیاسی حیاتی نین نیسبتن لیبراللاشماسی زمانی آذربایجان دیلی نین فونکسیالی نین برپا اولونماسی و گنیشلنمهسی اوغروندا حرکات یئنی اینکیشاف مرحله سینده قدم قویدو. همین ایللرده ادبی درنکلر مئیدانا گلیر، فولکلور توپولاری، آذربایجان دیلی نین مستقیل اویرمدن واسیطه لر، و طنپورولیک مؤوضوعسوندا اوریزینال بدیعی اثرلر نشر ائدیلدی. همین ایللرده آذربایجانلیلار ایستر تبریزده، ایستر سه ده نئهراندا آذربایجان مساله سینین خصوصی اولاراق نظر دن کچیرمک، آذربایجانلیلارین میلی شوغورونو تدقیق ائتمک، آذربایجان مساله سینین آذربایجان و ایران چرچیه سینده اویرنمگه تشبوت گؤستر میشلر.

1978-1979-جو ایللر ایران آنتی موناخیست، آنتی ایمپریالیست اینقیلابی آذربایجانلیلار آراسیندا آذربایجان خالق نین سپنسیفیک میلی منافعی چوخ گنیش ماراغین اولدوغونو آشکار ائدی. بو ماراق اوزونو اوندان گؤستریردی کی، اینقیلابین غلبه سیندن سونرا بیر نچه آی عرضینده (تئوکراتیک رژیم برقرار اولماسینا قدر) آذربایجانلیلار موختلیف سیاسی، (فرقه آزادیخواهان آذربایجان، آذربایجان دموکرات پارتیاسی نین موقتی شوراسی، سازمان چریکهای آذربایجان).، مدنی تاسیساتلار (آذربایجان تحقیقاتی موسیسه سی، آذربایجان مدنیتی جمعیتی، آذربایجان یازیچیلار و شاعرلر جمعیتی). یار ائدیلر، آذربایجان دیلینده کیتاب، آلماناخ، ژورنال، قرنت ("چلی بئل"، "اولدوز"، "اولدولار یوردو"، "آراز"، "موللا نصرالدین"، "آذربایجان سسی"، "بیرلیک"، "یولداش"، "آزادلیق"، "خالق سوزو"، "وارلیق"، "ایرملی"، "دان اولدوزو"، "ایشیق"، "یازماجا"، "موشتولوق"، "کوروغلو") نشر ائتمگه باشلادیلار. همین تاسیساتلارین فعالیتی و مطبوع محصوللارین مضمونو اساسن ایران آذربایجانلیلارینین میلی، مدنیتی نین موختلیف جهتلرینی، تاریخی، یاییلما جوغرافیالارینی، میلی ایدئولوگیا و میلی حوقوقلارین الدهه ائدیلمهسی اوچون فعالیت پروقرامی حاضر لاماق عزمینی عکس ائدیردی. همین قرنت و ژورناللار اوز پروقراملاریندا، باش مقاله لرینده اساس وظیفه لر دن بیری، بعضاً اساس وظیفه کیمی آذربایجان دیلی اوچون برابرلیک طلبی ایرملی سورور، ایران آذربایجانلیلارینین مدنی دیرچیلیشی اوغروندا چیخیش ائدیردیلر.

همین دؤورو مطبوعه اتدا چاپ ائدیلن ماتریاللار میلی شوغورون اینکیشافیندا، میلی مساله نین حلینه موناسیبتده یئنی منیللری عکس ائدیردی. بیرینجیسی، معلوم اولوردو کی، اینقیلابدان اولکی ایران شرایطینده میلتن معنوی حیاتینا مستقیل سوبستانسیا کیمی باخان و

میلتن آزاد معنوي اینکیشافي او غروندا موباريزه آپاران آیريجا آذربایجان میلی یارادیجي ضیالیلار طبقهسي عمله گلمیشدیر. ایکنجیسی، آذربایجان شریطینده مئیدانا گلن میلی شو عور ایرانین بوتون آذربایجانلیلاری آراسیندا یایلماما باشلامیشدیر. ایندی میلی ضیالیلار تورک یاخود آذربایجانلی مفهومو آلتیندا ایراندا یاشایان بوتون آذربایجانلیلاری نظرده توتوردولار (باشلیجا اولاراق ضیالیلار ایچریسینده). اوچونجوسو، آذربایجانلی ضیالیلار 40-جی ایللرین ضیالیلاریندان فرقلی اولاراق آذربایجان انتنوسونا تورک منتاننتیک بیرلیگینه داخل اولان خالق کیمی باخاراق همین انتنوسون مطلق آتوختونلوغو ایندیسینی ایرملی سورموردو. دوردونجوسو، ایرانین بوتون آذربایجانلیلارینین میلی بیرلیگی نین درک اندیلمهسی آذربایجان چرچیوسینده میلی موختاریت طلبینی قطعی صورتده قالدیرماغا مانع اولور، اونون عوضینه اساسن مدنی- میلی موختاریت طلبی ایرملی سورولوردو.

دنیلنلر گؤستریر کی، 40-جی ایللر دموکراتیک حرکات زامانی بیر تام کیمی فورمالاشمیش میلی شو عور اینکیشاف اندیر و میلی مسالهنی، آذربایجانلیلارین سپنسیفیک منافعینی نظره آلمادان ایران جمعیتی قارشیسیندا دوران سوسیال-سیاسی، ایتقصادی پروبلنملری حل ائتمک غیری-مومکوندور. 1978-1979-جو ایللر ایران اینقیلابی میلی مسالهنین بعضی جهتلرینی قیسمن و اساسن فورمال صورتده حل ائتمکله آذربایجانلیلارین میلی حرکاتی نین گوجلنمهسی ایمکانی نین قارشیسینی آلمیش اولدو. بئله کی، ایران ایسلام کونستیتوسیاسی ایراندا موختلیف خالق و طایفالارین موجودلوغونو دولایبسی ایله اعتیراف ائندی (ماده 19). ایرانین یئرلی و انتتیک (قؤوم) دیلرینین رسمی ایشلنمهسی ساحه لرینی (کوتلوی اینفورماسیا و اسیطلمی، مطبوعات، مکتبه میلی ادبیاتی نین تدریسی) موعین ائندی (15). آذربایجان دیلینین هله ده ماعاریف سیستمینده ایشلنمهسینه باخمایاراق، بو نایلیتی اهمیتلی حساب ائتمک لازیمدیر. بئله کی، کونستیتوسیا قبول ائدیلمکدن سونرا (1979) اوچ ایل مودتینده (1980-1982) تهران و تبریزده بو و یا دیگر ایللرده "گونش" (جمعی اوچ نؤمره - تهران آذربایجان یازیچیلار و شاعیرلری جمعیتی نین اورقانی)، "اولکر" (2- آذربایجان یازیچیلار و شاعیرلر جمعیتی نین اورقانی)، "یئنی یول" (4- "آذربایجان مدنیتی جمعیتی" نین اورقانی)، "دده قورقود" (20)، "اینقیلاب یولوندا" (13) ژورناللاری نشر ائدلمیش، 1979-جو ایلین آپرئلینده تهراندا آذربایجان و فارس دیلرینده نشره باشلایان "وارلیق" ژورنالی ایسه ایندییه کیمی نشر ائدیلمیش. سون زامانلاردا آذربایجان دیلینده بیر سیرا قرنت و ژورناللار چاپ ائدیلمکدهدیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، آذربایجان دیلی ان گنیش شکیلده آذربایجان رایونلاریندا ایشلهییر. آذربایجان دیلینده کیتاب نشری داوام اندیر. بئله کی، 1985-جی ایلین اولینه کیمی 200 آددا کیتاب چاپ ائدیلمیشدیر. همین کیتابلار اساسن تهراندا، تبریزده و قیسمن (تک- تک کیتابلار) زنجان، ماراغا، ماکو، خوی، تیکاب، ساراب، قوم، ساوه و س. شهرلرده چاپ ائدیلمیشدیر. همین محصوللارین یاریدان چوخونو وطن- پرورلیک موضوعوندا یازیلیمیش بدیعی اثرلر تشکیل ائدیر. آذربایجانین تاریخی، دیلی، ادبیاتینا بیر چوخ کیتابلار حصر ائدیلمیشدیر.

آذربایجان ضیالیلاری اؤز مدنی-ماعاریفی فعالیتینی داوام ائدیرمکله موعین تشکیلاتلار حالیندا بیرلشمک مئیلینی ده نوماییش ائدیریدیلر. 1986-جی ایلین تبریزده تانیمیش آذربایجان شاعیری یحیا شیدانین باشچیلیغی و ایران ایسلام اوربیتنناسیاسی ناظرلیگی نین حیمایهسی آلتیندا رسمی ادبی انجمنی فعالیت گؤستریر. تهرانین آذربایجان روحانی شاعیرلری ده اؤز بیرلیکلرینی تشکیل ائتمیشدیلر (1984-1986-جی ایللر). بوندان باشقا آذربایجان دیلینده تلنویزییا و ئریلیشلری (گونده 5، 0-1 ساعات) تشکیل ائدیلمیش، فیلم چکمک تشبوتلری گؤستریلیر. تئاتر تاماشالاری صحنهیه قویولور، کونسرتلر و ئریلیر و س.

آذربايجانليلارين ميلى شو عورونون اينكيشافي باخيميدان خاريجده آذربايجان موهاجير مدني-ماعاريف مركزلري و جمعيتلرينين تشكيلي، همين جمعيتلرين آذربايجان و فارس ديبلرينده قزنت و ژورناللار نشر انتمهسي ده جوخ سجيھويدير. بئله مركزلر و جمعيتلر دونيانين بير چوخ اولكلرينده، او جوملهدن آتش-دا، آلمانيدا، ايسوئچده، فرانسادا، بؤيوك بريتانيادا، ايسپانيادا، كانادادا و س. فعاليت گؤسترير.

بوتون بو قنيد انديلنلر ايران آذربايجانليلارينين ميلى شو عورونون تکرار ايستحصالي و سونراكي اينكيشافي اوچون الوثريشلي شرايط يارادير.

Üçüncü fəsil

- 1- Ранджбар и Остроглазов, Развитие национальной фабрично- заводской промышленности в Иране- за последние годы - "Материалы по национально-колониальным проблемам" Jurnalında, 1955, №4 (23) s.34
- 2- Каролкова. Состояние экономики Ирана за 1934 – Материалы Jurnalında, 1935, №4 (28), s.39; Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.23
- 3- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.34
- 4- Orada, s.25
- 5- Yenə orada
- 6- Рабизаде М.М. Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XX века. Баку, 1970, с. 60
- 7- Былова А. Статистика сельскохозяйственной продукции Ирака за 1311 (1932-1933) и 1312 (1933-1934) - "Революционный Восток" Jurnalında, 1936, no. 5-6, s. 214. Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.14, 21.
- احصائیه محصولات فلاحتی و صنعتی ایران در سال 1312، ص. 251-253
- 8- Былова А. Göst. əsəri, s.216
- 9- Рабизаде М.М. Göst. əsəri, s.216
- 10- Ранджбар, Персидская промышленность за последние годы. Материалы Jurnalında, 1934, no. 5(20) с. 139
- 11- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.39
- 12- Рабизаде М.М. Göst. əsəri, s.51
- 13- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.40
- 14- Сефидабади Н. Отчет «Гомаш» (отчет иракского государственного общества «Гомаш»),- Роволюционный Восток", 1936, №5-6, с.209
- 15- Былова А. Göst. əsəri, s.216; Былова и Лезиам. Материалы о посевах важнейших сельскохозяйственных культур в 1934г. - Материалы... 1936, №34, с.132, 146, 149, 155, 160-161;
- احصائیه محصولات فلاحتی. ص 2-5. 12-13, 22-27
- Былова и Лезиам, Материалы о посевах важнейших сельскохозяйственных культур в 1964г. – Материалы...1936, №34, с.132,146, 149, 155, 10-161,
- احصائیه محصولات فلاحتی 2-5، 13-12، 27-22
- 16- کاروانپور ص. تاریخ عمومی آذربایجان. تهران، 1346، ص. 347
- 17- شفق سرخ. یکشنبه 15 اسفند 1310، 1 فروردین 1311
- 18- کومونیست. 18 فوریه 1926
- 19- یولداش. 1358، نۆمره 8، ص. 24

- 20- دده قورقود. 1359، نۆمره 2، ص. 24
- 21- مرواریدی. مراغا «افرازه رود»، تهران، 1360، ص. 682
- 22- رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران. آذربایجان خاوری، 1320، ص. 47
- 23- Галунов Р. Реформа языка в Иране - Материалы... 1936, №34, с.1036.
- 24- Yenə orada. Həmçinin bax бах. سخن، 1972، №11، с.1036
- 25- Востров А. Göst. əsəri, s.201
- 26- Yenə orada.
- 27- پیکار. چهارشنبه 9 تیر 1310
- 28- وارلیق. 1362، نۆمره 5-6 (51-52)، ص. 46-47
- 29- دده قورقود. 1359، نۆمره 2، ص. 24، علاوه اولاراق باخین شاهین 11 بهمن 1320، 5 اسفند 1320
- 30- Göst. əsəri, s.28; مجتهدی م.؛ Göst. əsəri, s.187 خواجه نوری ابراهیم،
- 31- کنگره دوم حزب کمونیست ایران، اورمیة 1306، ص. 17-18
- 32- Göst. əsəri, s.101-102; آگاهی.ع.م.-
- 33- Göst. əsəri, s.52 مجتهدی م.-
- 34- Göst. əsəri, s.184 مجتهدی م.-
- 35- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе южного Азербайджана (1906-1946 гг.) Докт. дисс. автор. Бақы, 1949, с.2336-
- 36- وارلیق. 1362، نۆمره 5-6 (51-52)، ص. 53
- 37- وارلیق. 1362، نۆمره 9-10 (55-56)، ص. 42
- 38- ساعدی غلامحسین. ایلیچی. تهران، 1357، ص. 63.
- 39- سالنامه پارس. 1358/1318، ص. 200، جاہد ا. سالنامه پارس. 1307-1306، تهران، ص. 4، جاہد ا. سالنامه رسمی مملکت پارس. 1309، ص. 131
جاہد ا. سالنامه پارس. 1317-1357، ص. 174، 176، شاعر لر مجلسی. تبریز، 1324، نمره 3-4، ص. 174، 176، نخست وزیران تهران، 1351، جلد 1. ص 124
- Göst. əsəri, s.175. دهقان.احمد.
- Göst. əsəri, s.190، 27 مجتهدی م.-
- 40- سالنامه پارس. 1318، ایکینجی حیصه ص. 177
- 41- جاہد ا. سالنامه رسمی مملکت پارس. 1309، ص. 97، 89، 79، 67، جاہد ا. سالنامه پارس. 1317-1357، ص. 113، 158، 161، 166، بامداد م. شرح حال رجال...جلد 3 ص. 373-374، بزرگان و سخنسرایان آذربایجان غربی...ص. 138، مجتهدی م. ص. 32، 135.
- 42- قیزیل صحیفه لر. ص. 191
- 43- کرمانی ح. ک. از شهریور تا فاجعه آذربایجان و زنجان. تهران، جلد 1. ح. 421

44- Чешмазэр М.М. Азэрбасажчан Демократик партијасынын јаранмасы вэ фәалијјәти (Чәнуби Азәрбајсан, 1945-1946-чы илләр) Бакы, 1986, с.17, 26-27.

45- Göst. əsəri, s. 176, دهقان احمد.

شاهين. 23 مهر 1320، اطلاعات، اسفند 1320.

46- آذربايجان. دوشنبه 15 دى 1320

47- آذربايجان. پنجشنبه 15 آبان 1320

48- Göst. əsəri, s. 682 مرواريدى.

49- آذربايجان. دوشنبه 24 آذر 1320

50- آذربايجان. چهارشنبه 28 آبان 1320

51- آذربايجان. شنبه 24 اسفند، سه شنبه 27 اسفند

52- آذربايجان. دوشنبه 19 اسفند

53- آذربايجان. دوشنبه 22 دى 1320

54- آذربايجان. سه شنبه 30 دى 1320

55- آذربايجان. پنجشنبه 11 دى 1320، سه شنبه 30 دى 1320

56- آذربايجان. پنجشنبه 11 دى 1320، سه شنبه 30 دى 1320

57- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320

58- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320

59- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320

60- آذربايجان. دوشنبه 24 آذر 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320، يكشنبه 24 اسفند 1320

61- آذربايجان. پنجشنبه 27 آذر 1320

62- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320

63- آذربايجان. دوشنبه 12 دى 1320

64- آذربايجان. دوشنبه 15 اسفند 1320

65- شاهين. سه شنبه 28 بهمن 1320

66- آذربايجان. چهارشنبه 21 آبان 1320

67- آذربايجان. چهارشنبه 20 آذر 1320

68- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320

69- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، دوشنبه 1 دى 1320

70- آذربايجان. پنجشنبه 27 آذر 1320

71- آذربايجان. دوشنبه 8 دى 1320

73- Dil haqqında baxın:

آذربایجان. چهارشنبه 21 آبان 1320، دوشنبه 24 آذر 1320، پنجشنبه 27 آذر 1320، دوشنبه 1 دی 1320، پنجشنبه 4 دی 1320، دوشنبه 8 دی 1320، پنجشنبه 11 دی 1320

74- آذربایجان. جمعه 21 آذر 1320، شنبه 5 بهمن 1320، سه شنبه 30 دی 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320، دوشنبه 20 بهمن 1320، یکشنبه 3 اسفند 1320

75- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، سه شنبه 20 آبان 1320، پنجشنبه 27 آذر 1320، چهارشنبه 27 اسفند 1320، جمعه 7 فروردین 1321، سه شنبه 11 فروردین 1321

76- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، پنجشنبه 20 آذر 1320، دوشنبه 24 آذر 1320

77- آذربایجان. شنبه 10 آبان 1320، چهارشنبه 4 آبان 1320، یکشنبه 18 آبان 1320، چهارشنبه 21 آبان 1320، یکشنبه 2 آذر 1320، پنجشنبه 4 دی 1320

78- آذربایجان. پنجشنبه 20 آذر 1320، سه شنبه 30 دی 1320، جمعه 3 بهمن 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320

79- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320

80- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320

81- شاهین. دوشنبه 7 بهمن 1319، سه شنبه 2 دی 1320، یکشنبه 7 دی 1320، چهارشنبه 10 دی 1320، یکشنبه 14 دی 1320، سه شنبه 7 بهمن 1320، دوشنبه 4 اسفند 1320

82- آذربایجان. پنجشنبه 11 دی 1320

83- آذربایجان. جمعه 3 بهمن 1320

84- آذربایجان. یکشنبه 25 آبان 1320

85- آذربایجان. چهارشنبه 6 اسفند 1320

86- آذربایجان. یکشنبه 10 اسفند 1320

87- آذربایجان. دوشنبه 22 دی 1320

88- Sənan Azər, İran Türkləri, İstanbul, 1942, s. 11

89- Sənan Azər, Göst. əsəri, s.12, 15, 17-18.

90- Orada, s.20

91- Yenə orada

92- Yenə orada s.23.

93- Yenə orada s.24

94- آذربایجان. پنجشنبه 27 آذر 1320

95- آذربایجان. جمعه 3 بهمن 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320، سه شنبه 19 اسفند 1320.

96- آذربایجان. یکشنبه 5 بهمن 1320

97- ح. کاتبی. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز. 1320، ص. 4

98- ح. کاتبی. Göst. əsəri, s. 6, 12

99- Orada, s. 13

100- Yenə orada s.14

101- Yenə orada s.16

102- Yenə orada s.17

103- Yenə orada s. 6

104- Yenə orada s.19, 20-22, 28-31

105- Yenə orada s.30-31.

106- Yenə orada s.34.

107- Yenə orada s.34-35, 41, 43.

108- Azərbaycan Milli Məclisinin və Azərbaycan Milli Hökumətinin Qərar və Qərarların Məcmuəsi, 1980, s. 7-11

109- Azərbaycan. Çərşənbə 18 Məh 1324

110- Azərbaycan. Səşənbə 6 Əz 1324-

111- Orada

112- Иванов М.С. Очерки истории Ираи, М. 1952, с.365-391; Çeşmazər M.M. Göst. əsəri; Абдуллаев (Вилаи) М.А. Роль демократической печати в национально-освободительном движении в Иранском Азербайджане (1941-1945 гг) Tarix elm.nam. disser.avtoreferat. Bakı, 1975, Даггушаде Ф.М. Экономические мероприятия национального правительства Иранского Азербайджана (1945-1946 гг) İqtisad elm. namz.disser.avtoref. Bakı, 1964, Ибрагими И.Г. Уçастие женшин в национально-освободительном движении народа Иранского Азербайджана (1941-1946 гг) Tarix elm. namz. disser. avtoref.Bakı, 1965; Кендли-Харисчи Г.А. Развитие Южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг Filologia elm.namz.diss. avtoref. Bakı, 1956; Мирза-заде С.К. Наїоналõну меджлис Ираиского Азербайджана и его законодательная деятельность (1945-1946 гг) Hüquq elm.namz.diss.avtoreferatı, Bakı, 1971, Хандан Дј. Национально-освободительные идеи.

113- Şaerler Məclisi. Тіріз, 1324, номер 3-4 с. 3-17

114- Orada.s. 45, 116, 121, 185, 191, 239, 248, 255.

115- Azərbaycan tarixi. (qısa oçerk qədim zamanlardan 20 ci əsrə qədər) Bakı 1943

116- Вахın: 1325 тіріз. Azərbaycanın qədim тарихиндн. тіріз

117- Orada.s.43.

118- Yenə orada s.58.

119- Правда об Иранском Азербайджане, Баку, 1949.

İstifadə Olunan mənbə və ədəbiyyatın siyahısı.

Mənbə, Sənəd və statistik materiallar.

- 1- Azərbaycan Milli Məcləsinin və Azərbaycan Milli Hökumətinin qərar və qanunları məcmuəsi, İyrisiz, 1980, s. 83.
- 2- Qizil صحيفه، (آذربايجان خلقينين ملي آزادليق يولوندا مبارزهسي تاريخيندن)، ترتيب ائدئلري: غلام محمدي و قيلمان موسايف. تبريز، 1946، ج. 1. ص. 471.
- 3- Белнев М. Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг. Тифлис, 1906, 200 с.
- 4- (Косоговский: В.А.) Из тегранского дневника полковника В.А.Косоговского, М. 1960- 179 с.
- 5- Материалы по изучению Востока, Спб, 1909, Вып 1. 297 с.
- 6- Материалы по изучению Востока, Петроград, 1915. Вып 2. 591 с.
- 7- Правда об Иранском Азербайджане. Баку, 1949, 27 с.
- 8- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 1, 314 с.
- 9- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 2, 262 с.
- 10- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып 3, 316 с
- 11- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 4, 248 с.
- 12- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 6, 208 с.
- 13- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 7, 439 с.
- 14- (Филатов П.Ф.) Письма из Персии А-ра П.Ф.Филатова. Одесса, 1909, 133 с.
- 15- قانون مصوبه مجلس شورای ملی، قانون اساسی. قوانین مصوبه دوره تقنينيه اول. جلد 1. ص. 282 (İlsiz, yersiz)
- 16- احصائيه محصولات فلاحتي و صنعتی ايران در سال 1312 ص. 294 (İlsiz, yersiz)
- 17- اسناد تاريخی جنبش کارگری، سوسيال-دموکراسي و کمونيستی ايران، تهران، 1979، 359 s. 3 cü cild، ikinci nəşr،
- 19- کنگره دوم حزب کمونيست ايران. اورميه، 1927، ص. 24
- 20- سالنامه آريان (يئرسيز)، 1945، 192 ص. 192 (yersiz)
- 21- سالنامه پارس، 1318/1358 ص. 216 (yersiz)
- 22- سالنامه پارس، 1318 230-23-179 2-ci hissə، s. 230-23-179 (İlsiz, yersiz)
- 23- السلطان مظفرالدين شاه قاجار، سفرنامه، تهران، 1319 قمری. ص. 255
- 24- ناصرالدين شاه قاجار، سفرنامه عراق عجم (بلاد مرکزی ايران)، تهران، 1983، ص. 232
- 25- جاهد ع. سالنامه پارس 1306 / 1307-1928 / 1929، تهران، 1930.
- 26- جاهد ع. سالنامه رسمی مملکت پارس، 1930-1309 s. 192 (İlsiz, yersiz)
- 27- جاهد ع. سالنامه پارس 1317/1357 s. 208-183 (İlsiz, yersiz) s. 208-183

ədəyybiat

- 28- Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, Bakı, 1966, 332 s.
- 29- Azərbaycan tarixi (Qısa öşerk. Qədim zamanlardan XIX əsrə qədər) Bakı, 1943, 218 s.
- 30- ابراهيمی. ف. آذربایجانین قدیم تاریخیندن، تبریز، 59 ص.
- 31- İbrahimov T.A. İran kommunist partiasının yaranması, Bakı. 1963, 261 s.
- 32- Marağai Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təəsün- keşliyin bəlası. Bakı, 1982, 500 s.
- 33- Mahmudov M. Oiyada...Təbrizdən Şama qədər, Bakı, 1982, 207 s.
- 34- Məmmədli Q. Xiyabani. Bakı, 1949, 160 s.
- 35- میرزا صادق بن ملا اسد تبریزی. دفتر دوم ادبیه. 1313 قمری، (yersiz) 148 s
- 36- Sadıq Ə. Təriz teatrının tarixindən. Seçilmiş əsərləri. Bak, 1971, 277-290 s.
- 37- Taqıyeva Ş. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı, 1964, 247 s. Taqıyeva Ş.Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı. B. 1990.
- 38- Xəndan C. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Bakı, 1980, 246 s.
- 39- Xəndan C. Uğur yolu. Cənubi Azərbaycanda mətbuat, maarif və incəsənət. Azərbaycan ədəbiyyatında cənub mövzusu, Bakı, 1987.
- 40- Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı (1914- 1918-ci illər). Bakı, 1988, 118 s.
- 41- Çeşməzər M.M. Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti (Cənubi Azərbaycan, 1945-1946-cı illər). Bakı, 1986, 160 s.
- 42- Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1978, I hissə, 235 s.
43. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 1983; II c , 580 s.
- 44- Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917), Bakı, 1985, 316 s.
- 45- شاعر لر مجلسی. تبریز. 1324، نومره 3-4، 424 ص.
- 46- Абдуллаев 3.3. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX века начале XX в. Баку, 1963, 266 с,
- 47- Агахи А.М. Распространение идеи марксизма-ленинизма в Иране (до второй мировой войны), Баку, 1961, 252 с.
- 48- Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране. - “Краткие сообщения Института народов Азии” 1964. №77, 45-60 с.
49. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности (живая старина), Спб. 1896. Вып 3-4. 182 с.
50. Асадуллаев К. Свержение династии Каджаров в Иране (1920-1925 гг.), Душанбе, 1966, 168 с.
- 51- Атрпет. Мамед Али-шех. Народное движение в крае Льва и Солнца. Александрополь, 1909, 145 с.
- 52- Атрпет. Имамат. Страна поклонников имамов (персидское духовенство) Исторические исследования. Александрополь, 1909, 208 с.
- 53- Атрпет. Рахим-хан Сардар. Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь, 1910. 40 с.

- 54- Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. Ташкент, 1926, 124 с.
- 55- Белова Н.К. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана.-”Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока” М., 1960, 115-135 с,
- 56- Белова Н.К., Никитина В.Б. Иран (Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX - начало XX в). Очерки по истории общественной мысли народов Востока. М. 1973, 101-146 с.
- 57- Берар В. Персия и персидская смута. Перевод с французского. Спб. 1912, 300 с.
- 58- Богданов Л.Ф. Персия в ее географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. Спб. 1909. 145 с,
- 59- Бугаев И. Проблемы Турции. Л., 1925, 214 с.
- 60- Былова А. Статистика сельско-хозяйственной и промышленной продукции Ирана за 1311 (1932-1933) и 1312 (1933-1934).- “Революционный Восток”, 1936, № 5-6, 212-220 с.
- 61- Былова и Лезиам. Материалы о посевах важнейших сельско-хозяйственных культур в 1934 г. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 120-167 с.
- 62- Вишнеградова А. Революционное движение в Персидском Азербайджане (эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии) -”Новый Восток”, 1922, 2-ая книга, 249-253 с.
- 63- Военная энциклопедии. Петербург, 1911, т 1.
- 64- Востров А, Племена Ирана и племенная политика персидского правительства. -”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 190- 232 с.
- 65- Вульфсон Е.С. Персы в их прошлом и настоящем. М. 1909, 186 с.
- 66- Галунов Р. Реформа языка в Иране. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, № 34, 243-247 с.
- 67- Гасанова Е. Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914г), Баку, 1966, 161 с.
- 68- Гусейнов. Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку. 1958, 2-ое изд. 430 с.
- 69- Демин А.И, Современная иранская деревня (основные проблемы социально-экономического развития), М., 1977, 280 с.
- 70- Дорошенко Е.А. Система просвещения в Иране. М., 1959, 83 с.
- 71- Дорошенко Е.А. Некоторые тенденции в развитии культуры Ирана в 20-30-х годах XX в. - “Краткие сообщения Института народов Азии”. 1964, №77, 81-92 с.
- 72- Еганин Г.М. О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. - ”Известия АН Арм. ССР. Серия общественных наук”, 1959, №11-12, 49-60 с.
- 73- Иванов М.С. Очерки истории Ирана, М. 1952, 467 с.
- 74- Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов, М., 1957, 560 с.
- 75- Иванов М.С. Иран - Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока, М. 1970, 86-124 с.
- 76- Ильенко М, Очерки Персии. Спб, 1902, 174 с.
- 77- Илбинский Г. Шейх Махамед Хиябани. ”Революционный Восток” 1934, № 6, 106-113 с.
- 78- Иран, Афганистан и Синь- цзянь (Зап. Китая): ”Политико- экономические очерки” Под ред. В.Петрина, М. 1936, 400 с.
- 79- Касумов М.М. Очерки по истории передовой философии и общественно-политической мысли азербайджанского

народа в XIX веке. Баку, 1959, 201 с.

- 80- Королькова. Состояние экономики Ирана за 1934.- "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4 (28), 31-54 с.
- 81- Короткова Т. Германо-турецкое вторжение в Иранский Азербайджан (1914-1915 гг.)- "Вопросы истории". 1948, №1, 84-98 с.
- 82- Корсун Н.Г. Персия. Курс лекции по военной географии. М. 1923, 101 с. с карт.
- 83- Мамонтов Н.П. Очерки современной Персии. Спб. 1909. 205 с.
- 84- Медведев А.И. Персия. Спб, 1909. 624 с.
- 85- Меликов О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране. М. 1961. 124 с.
- 86- Проблемы современной Персии. Дискуссионный сборник. М. Науч. ассоциации востоковедов при ЦИК СССР, 1927. 100 с.
- 87- Пучков П.И. Этническая ситуация в Океании. М. 1983. 250,с.
- 88- Рабизаде М.М. Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XXвека. Баку, 1970. 111 с.
- 89- Ранджбар. Персидская промышленность за последние годы. - "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1934, №25(20) с.106-142.
- 90- Ранджбар и Остоглазов. Развитие национальной фабрично-заводской промышленности в Иране за последние годы. - "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4(28), 3-54 с.
- 91- Риттих П.А. Политико-статистический очерк Персии. Спб, 1896. 292 с.
- 92- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века М. 1974. 245 с.
- 93- Сеидов Р.А. О национальном формировании азербайджанцев в Иране.: Вопросы национально-освободительного движения на Ближнем и Среднем Востоке. 1985. 36-89 с.
- 94- Сефидабади Н. Отчет "Томаш", Отчет иранского государственного общества "Томаш" - "Революционный Восток", 1936, №5-6, 208-211 с.
- 95- Смирнов К. Персы. Этнографический очерк Персии. Тифлис, 1917. 229 с.
- 96- Степанова Ю.С. Основы общего языкознания. М.1975, 217 с.
- 97- Тагиева Ш.А. Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. Баку. 1956, 120 с.
- 98- Тигранов Л.Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905, 186с.
- 99- Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х - первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране.: Национальные проблемы современного Востока, М. 1977 с. 81-114.
- 100- Шахоян Л.Г. Сатирические газетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, Т.4. Иран.Ереван, 1969, 191-206 с.
- 101- Шойтов А.М. Идеи просветительства в персидской литературе конца XIX в.: Просветительство в литературах Востока, М. 1973, 68-99 с.
- 102- Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (Из истории книжного дела в Иране в XIX-первом десятилетии XX в) М. 1979, 253 с.

103- آغاسی م. تاریخ خوی، تبریز، 1350، 422 ص.

104- آدمیت فریدون. اندیشه های میرزا آقاخان کرمانی. تهران، 1346، 291 ص.

- 105- آذری علی، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز. تهران، 1354، s 515 dördüncü nəşr
- 106- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، s. 595 birinci cild
- 107- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، s. 585 birinci cild
- 108- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، s. 544 üçüncü cild
- 109- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، s. 546 dördüncü cild
- 110- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، s. 410 beşinci cild
- 112- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطه ایران، تهران، 1337، s. 503 ikinci cild
- 113- قزوینی محمد، دوره کامل بیست مقاله قزوینی. 1332، s. 369 1 və 2 ci cild (yersiz)
- 114- دهقان علی. سرزمین پردشت. اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی رضائیه. تهران، 1348، 107 ص.
- 115- دهخدا علی اکبر. لغتنامه. شماره مسلسل 219، حرف «م» (بخش دوم)، تهران، (ilsiz)
- 116- زاهدی ح. بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان. تبریز، 1350، 125 ص.
- 117- علی بن احمد. حقوق دول و ملل. 1313 قمری، 198 ص. (yersiz)
- 118- علیخان م. دوره اول از تاریخ عالم. تاریخ ایران. تهران 1326 قمری، s. 166, 200, 154 ikinci cild
- 119- احمد ع. م. تاریخ قدیم آذربایجان، 1329 قمری، 48 ص. (yersiz)
- 120- زنوزی ح. مردند. تهران، 1358، 298 ص.
- 121- یکرنگیان م. ح. گلگون کفنان (تاریخ نظامی ایران). تهران، جلد 1، 426 ص.
- 122- کاربانیور س. تاریخ عمومی آذربایجان. تهران، 1346، 408 ص.
- 123- کاتبی ح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز، 1321، 43 ص.
- 124- کیهان م. جغرافیای مفصل ایران. تهران. 1311، جلد 2، 555 ص.
- 125- کرزن ل. ج. ایران و قضیه ایران. تهران، 1349، 828 ص.
- 126- کرمانی ح. ک. از شهریور تا فاجعه آذربایجان و زنجان. تهران جلد 1، 480 ص. (ilsiz)
- 127- کسروی ا. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. تهران، 1333، ن. ر. 2، 923 ص.
- 128- کسروی ا. زندگانی من. تهران، 1339، نشر 2، 343 ص.
- 129- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، s. 397 birinci hissə
- 130- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، s. 400 ikinci hissə
- 131- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، s. 451 üçüncü hissə
- 132- کسروی ا. آذری یا زبان باستان آذربایجان. تهران، 75 ص.
- 133- لمبتون ک. س. مالک و زارع در ایران. تهران، 1323، 836 ص.
- 134- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، s. 370 birinci cild
- 135- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، s. 382 ikinci cild
- 136- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب المآثر والآثار. تهران، 1306 قمری، 294 ص.
- 137- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1877 (1295) جلد 1، 606 + 40 ص. (yersiz)

- 138- محمد حسن خان صنّیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1295 قمری، جلد 3، 264 + 50 تهران
- 139- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1298 قمری، جلد 1، 332 + 48 ص. (yersiz)
- 140- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1299 قمری، جلد 2، 257 + 42 ص. (yersiz)
- 141- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1300 قمری، جلد 3، 351 ص. (yersiz)
- 142- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 1، 52 + 246 ص.
- 143- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 2، 54 + 194 ص.
- 144- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 3، 70 + 157 ص.
- 145- محمد ح. خلف تبریزی. برهان قاطع. تهران، 1357، جلد 1، 550 ص.
- 146- مروارید ح. مراغا «افرازه رود» تهران، 1357، 715 ص.
- 147- میرزا عباس بن محمد علی شوشتری، ایران نامه یا کارنامه ایرانیان باستان. 1304، جلد 1، 597 ص. (yersiz)
- 148- میرزا کریم بن مهدیقلی. برهان جامع. تبریز، 1317 قمری، 505 ص.
- 149- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 2، 548 ص.
- 150- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 3، 707 ص.
- 151- معتمد م. ف. تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی یا سپهسالار اعظم. تهران، 1326، جلد 2، 187 ص.
- 152- مختاری ح. تاریخ بیداری ایران. تهران، 1326، 922 ص.
- 153- مجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر م. روطیت. تهران، 1327، 236 ص.
- 154- نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. تهران، 1351، 374 ص.
- 155- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 1، 779 ص. (yersiz)
- 156- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 4، 154+63 ص. (ilsiz, yersiz)
- 157- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 5، 159+69 ص. (ilsiz, yersiz)
- 158- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 6، 138+68 ص. (ilsiz, yersiz)
- 159- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 7، 152+70 ص. (ilsiz, yersiz)
- 160- ناطق ناصح. زبان آذربایجان و وحدت ملی ایران. تهران، 1359، 115 ص.
- 161- نجمی ن. ایران در میان طوفان یا تاریخ زندگانی عباس میرزا. تهران، 1336، 238 ص.
- 162- سرداری نیا صمد. تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان. تبریز، 136، 144 ص.
- 163- پناهیان م. فرهنگ جغرافیایی ترکان ایران زمین. 1320، جلد 4، 375 ص. (yersiz)
- 164- رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران. آذربایجان خاوری. 1320، 116 ص. (yersiz)
- 165- رفیعی م. انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان). تهران، 1362، 344 ص.
- 166- سعیدی ق. ایلخچی. تهران، 1357، 242 ص.
- 167- سپهری م.ت. تاریخ قاجاریه. تبریز، 1319 قمری، جلد 1، 705 ص.
- 168- صفائی ا. نخست وزیران. تهران 1351، جلد 1، 396 ص.
- 169- صفائی ا. رهبران مشروطه. تهران 1354، 774 ص.

170- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 1، 501 ص.

171- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 2، 423 ص.

172- سبحانی ر. تاریخ و وجه تسمیه مدارس تبریز. تبریز، 1337، جلد 1، 425 ص.

173- طالبوف عبدالرحیم. مسائل الحیات. تفریس، 1906، 151 ص.

174- طالبوف عبدالرحیم. سفینه طالبی یا کتاب الحمد. استانبول، 1312 قمری، جلد 2، 176 ص.

175- تدمن م. اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه. تهران، 1350، 444 ص.

176- تربیت محمد علی. زاد و بوم. تبریز، 1319، 158 ص.

177- تربیت محمد علی. دانشمندان آذربایجان. تهران، 1314، 414 ص.

178- طهماسبی ع. تاریخ رضاشاه پهلوی یا علل و نتیجه نهضت عمومی ملی آبان ماه 1304، تهران، 11305، 728 ص.

179- صداری حسن. تاریخچه پنجاه ساله هنرمندان موسیقی ایرانی در آذربایجان. تبریز، 1352، 259 ص.

180- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 1، 571 ص.

181- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 2، 326 ص.

182- فتحی ن. زندگانی شهید نیکنام ثقه الاسلام تبریزی (1277-1320 قمری) و بخشی از تاریخ مستند مشروطه ایران. 1351، 776 ص. (yersiz)

183- خواجه نوری ابراهیم. بازیگران عصر طلایی. تهران، 1320-1321، جلد 1، 277 ص.

184- خورموجی م.ج. تاریخ قاجار. تهران، 1344، 365 ص.

185- حاجی سید ابراهیم زنجانی. تاریخ زنجان. تهران، 1352، 482 ص.

186- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 1، 350 ص.

187- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 2، 350 ص.

188- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 3، 350 ص.

189- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 4، 350 ص.

190- جهانبانی ع. خاطراتی از دوران درخشان رضاشاه کبیر. تهران، 1324، 276 ص.

191- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی. به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او. برلین، 1926، 63 ص.

192- شجعی ز. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگزاری. 1344، 392 ص. (yersiz)

193- Abdul Hadi Hairi. The Idea of Constitutionalism in Persian Literature prior to the 1906 Revolution- (Akten des VII Kongress fur Arabitik und Islamwissenschaft, Geottingen, 15 bis 22 August 1974. 189-207 p.

194-Bakhash sh. Iran: Monarchy, 1858-1896. London, 1978, 444 p.

195-Browne E. The Press and of Modern Persia. Combridge, 1914, 336 p.

196-Harford Jones Brydges. The Dinasty of the Kajars. New york, 1973. 448 p.

197- History of Persia under Qajar rule. Traslated from the Persian of Hasan-e Farsname-ye Naseri by Heribert Busse. New York London, 1972. 449 p.

198- Populations of the Middle East and North Afrika: A Geographical Approach. Edit by J.F. Clarke and W.B. Fisher. London, 1972. 432 p.

199- Richard W. Cottom. Nationalism in Iran. Pittsburg, 1967, 332 P.

200- Herman Vambery. Das Turkeenvolk in seinen Ethnologshen und Ethnographischen. Osnabruk, 1970, 638 p.

- 201- Senan Azer, İran Türkleri, İstanbul, 1942, 44 s.
- 202- Toğan Z.V. Hatireler, İstanbul, 1969, 643 s.
- 203- Toğan Z.V. Ümumu Türk Tarihine Giriş, En Eski Devrlerden 16 Esre Kader. İstanbul, 1970, 2-ci nəşri, II c 537 s.
- 204- Şapaliyo E.B. Yeni ve yakın çağlar ve Türkiye tarihi, İstanbul, ilsiz 318 s.

Avtoreferatlar

- 205- Абдуллајев (Вилаи) М.А. Роль демократической печати в национально-освободительном движении в Иранском Азербайджане (1941-1946 гг.) Автореф. дис.. канд.ист.наук. Баку, 1975, 65 с.
- 206- Гасанов Н.А. Революционное движение в Табризе в 1905-1911 гг. Автор. дис..докт.ист.наук, Баку, 1975. 156 с.
- 207- Дастгушаде Ф.М. Экономические мероприятия национального правительства Иранского Азербайджана (1945-1946 гг) Автореф. дис. канд.зкон.наук. Баку, 1964, 19 с.
- 208- Ибрагими И.Г. Участие женщин в национально-освободительном движении народа Иранского Азербайджана (1941-1946 гг) Автореф.дис.. канд.ист.наук. Баку, 1965, 24 с.
- 209- Кендли-Харисчи Г.А. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг. Автореф-дис..канд. фил наук. Баку, 1956, 15 с.
- 210- Мирза-заде С.К. Национальный меджлис Иранского Азербайджана и его законодательная деятельность (1945-1946 гг). Автореф.дис... каид. юрид.наук. Баку, 1971, 44 с.
- 211- Талипов Н.А. Просветительские и философские воззрения Абд-ор-Рахима Талыбова. (1834-1911) Автореф.дис.. канд. филос. наук. Баку, 1980, 24 с.
- 212- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе Южного Азербайджана. Автореф .дисс. докт, филолог, наук, Баку, 1949, 35 с.
- 213- Хасаев А.И. Мировоззрение Зейн-ол-абедин Марагаи. Авто-реф. дис..канд. филос, наук. М. 1967, 16 с.
- 214- Шамси М.И. Развитие просвещения в Иране (1851-1917 гг), Аатореф.дис...докт.ист.наук. Баку, 1981, 45 с.
- 215- Шойтов А.М. Роль Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы (проза, конец XIX в) Автореф. дис..канд. филолог.наук. М. 1951. 18 с.

Dövri Mətbuaat

219- Бакинский рабочий (Бакы)

216- آذربایجان (بئرسیز)

217- آذربایجان (تبریز)

218- آینده (تهران)

220- وارلیق (تبریز)

221- مجله دانشکده ادبیات تبریز (تبریز)

222- دده قورقود (تبریز)

223- اطلاعات (تبریز)

224- ایرانشهر (برلین)

225- یغما (تهران)

226- یولداش (تهران)

227- کاوه (برلین)

228- کومونیست (باکی)

229- گنجینه فنون (تبریز)

230- پیکار (برلین)

231- سخن (تهران)

232- ترجمان (باغچه سراى)

233- تورک یوردو (استانبول)

234- فریاد (اورمیة)

235- شاهین (تبریز)

236- شفق سرخ (تهران)